

จิกกวาฬที่ป็นแปล กัณฑ์ 1, 2, 3

(กัณฑ์ 1)

(32) ข้าพเจ้าขอนอบน้อมพระพุทธเจ้าบรมวงศาและบูชิ่ง
ที่สุดแห่งโลก ผู้เสด็จไปสู่จักรวาลอันไม่มีที่สิ้นสุดได้
แล้วอย่างไม่มีที่สงสัย พร้อมทั้งพระธรรมและพระ
สงฆ์แล้ว ข้าพเจ้าจักรวบรวมเนื้อหาอันเป็นสาระ
ที่ยึดถือได้ในคัมภีร์ต่าง ๆ แล้วเรียบเรียงคัมภีร์จิกก-
วาฬที่ป็นนี้ (อธิบายเรื่องจักรวาล) แม้นท่านหัง-
หลายไม่มีความเคียดเคียด ตั้งใจฟังอยู่ บ่อมได้รับ
ความฉลาดแล.

ในคำว่าจิกกวาฬที่ป็นนั้น ที่เรียกว่าจักรวาล คือ โลกธาตุ. จริงแท้ดังที่
ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาทั้งหลายว่า จักรวาลหนึ่งแม้นทั้งหมดนั้น คือ โลกธาตุหนึ่ง. แม้
ในฎีกาของอรรถกถาทั้งหลายเหล่านั้นท่านก็กล่าวไว้ว่า โลกธาตุ คือ จักรวาล. เหตุ
ที่โลกธาตุนั้นท่านเรียกว่า จักรวาล เพราะถูกภูเขาจักรวาลซึ่งคล้ายกับวงรอบของวงกลม
แวกล้อมไว้โดยรอบ. แม้ในคัมภีร์โลกที่ป็นสารท่านก็กล่าวไว้ว่า ชื่อว่าจักรวาลเป็นที่อัน
ภูเขาสีเนรุ ภูเขาสักกขรวิภังค์ ทวีปใหญ่สี่ทวีป ทวีปน้อยสองพันทวีปและมหาสมุทรทั้งหลาย
ประคัมประคองแล้วโดยมีภูเขาจักรวาลแวกล้อมไว้โดยรอบ.

อนึ่ง ความหมายของคำในคำว่าจักรวาลนี้มีว่า สถานที่ซึ่งเรียกกันว่าจักรวาล
เพราะวิเคราะห์ตามศัพท์ว่า บ่อมผันไปราวกะจักร อธิบายว่า เคลื่อนไป คือ หมุนไป

ราวกะล่อของรถ ท่านอธิบายไว้ว่า ย่อมเป็นวงกลมราวกะล่อของรถ, ว่า ชาติ
 ในความหมายว่า ไป. อล. บัจจัย. อาเทศ ล เป็น พ. แต่ในคัมภีร์โลกที่ปกสาร
 ท่านกล่าวข้อความนี้ว่า เพราะจักรวาลกลมสม่ำเสมอราวกะล่อของรถและมีลักษณะกลมทั่วไป
 ราวกะล่อ ฉะนั้นในเมื่อควรกล่าวว่า จกุกวากฎ จึงกล่าวว่า จกุกวาพ. (33)ในฎีกา
 ชินาสังการมื่ออธิบายว่า ท่านกล่าวอย่างนี้ตามแบบนิรุกติ.

ก็ความหมายของศัพท์ว่า โลก พึงทราบตามนัยที่ท่านกล่าวไว้ในฎีกาวิสุทธิมัตต์
 อย่างนี้ว่า การรวมและการสืบทอดของชั้นทั้งหลายอันเนื่องด้วยอินทรีย์ชื่อว่า สัตว์โลก.
 ที่เรียกว่า สัตว์ เพราะซัดและช่องอย่างปึงในอารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้น. ที่เรียกว่า
 โลกเพราะวิเคราะห์ตามศัพท์ว่า กุศลและอกุศลและวิบากของกุศลและอกุศลนั้น บุคคลย่อม
 เห็นได้ในที่นี้. การรวมและการสืบทอดของธรรมชาติทั้งหลายมีรูปเป็นต้นอันไม่เนื่องด้วย
 อินทรีย์ชื่อว่า โอกาสโลก. วิเคราะห์ว่า สัตว์ทั้งหลายที่เคลื่อนไหวได้และสัตว์อยู่ติดที่
 และสภาพที่เป็นโอกาส ของสัตว์ทั้งหลายเท่านั้น อันบุคคลย่อมเห็นได้ในที่นี้. จริงอยู่
 โอกาสโลกนี้ท่านเรียกว่า ภาชนโลกก็ได้ เพราะเป็นที่รองรับสัตว์เหล่านั้น. ชั้นทั้ง
 2 อย่าง(รูปชั้น อรูปชั้น)ก็ชื่อว่า สังขารโลก เพราะวิเคราะห์ว่า บัจจัยทั้งหลายปรุ
 แต่งอยู่และยอมสลาย คือ ย่อมกระจัดกระจายไป. ที่เรียกว่า โลกชาติ เพราะวิเคราะห์
 ว่า ทรงไว้ซึ่งโลกนั้นคือ สัตว์โลก อีกนัยหนึ่ง ที่เรียกว่า โลกชาติ เพราะวิเคราะห์ว่า
 ที่เรียกว่า ชาติ หมายถึงสภาพที่ว่างจากสัตว์และชีวิต ที่เรียกว่า โลก เพราะความหมาย
 ว่าเป็นสิ่งสลายได้ คือ กระจัดกระจายไป นี้ก็คือ โอกาสโลก นั้นเอง.

ในอรตถกถาทั้งหลายท่านกล่าวไว้ว่า จักรวาลหนึ่งมีความยาวและความกว้าง
 (เส้นผ่าศูนย์กลาง) 1,203,450 โยชน์. ในคัมภีร์โลกที่ปกสาร เป็นต้นท่านก็กล่าวไว้ว่า

ความยาว(เส้นผ่าศูนย์กลาง)ของจักรวาล คือ
 1,203,450 โยชน์.

เพราะชื่อว่าเส้นรอบวงย่อมเป็น 3 เท่าของความยาว(เส้นผ่าศูนย์กลาง) ฉะนั้นจักรวาล
นั้นจึงมีเส้นรอบวงยาว 3,610,350 โยชน์. (34)จริงแท้ดังที่ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถา
ทั้งหลายว่า

เส้นรอบวงทั้งหมดมี 3,610,350 โยชน์.

กัมทาปฐพีหนา 240,000 โยชน์.   จริงแท้ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

แผ่นดินนี้กำหนดโดยความหนามีประมาณเท่านี้ คือ
240,000 โยชน์.

ส่วนในฎีกาพระวินัยปิฎกท่านกล่าวไว้ว่า เพราะเหตุว่าแผ่นดินนี้มิได้กำหนดโดย
พื้นที่คานขวาง ฉะนั้นจึงได้กล่าวกำหนดโดยคานหนานั้นแล้ว แผ่นดินนี้กำหนดโดยคาน
หนาประมาณเท่านี้. อาจารย์ผู้ทรงฟังท้วงว่า แผ่นดินแห่งจักรวาลนั้น ๆ กำหนดโดย
รอบโดยภูเขาจักรวาลมิใช่หรือ. ข้าพเจ้าขอกล่าวคำเฉลยว่า หามิได้ เพราะเหตุว่า
แผ่นดินของจักรวาลอื่นนอกจากจักรวาลนี้นั้น ย่อมต่อเนื่องเป็นผืนเดียวกัน(กับจักรวาลนี้).
ส่วนระหว่างโลกธาตุทั้ง 3 ๆ เป็นช่องว่างเหมือนกับที่ว่างระหว่างบาตร 3 ใบชนกันย่อม
ไม่มีแผ่นดิน เพราะช่องว่างระหว่างโลกธาตุทั้ง 3 นั้นเป็นนรกที่ชื่อว่า โลกกันทร. แต่
แผ่นดินอันเป็นสถานที่เชื่อมของภูเขาจักรวาลทั้งหลายติดต่อกันกับภูเขาจักรวาลอื่น ย่อม
เกี่ยวเนื่องเป็นผืนเดียวกัน. แผ่นดินแม้เมื่อตั้งขึ้นใหม่ในตอนทีโลกกลับคืน(วิวัฏกับป์)
ก็ย่อมตั้งอยู่ต่อเนื่องเป็นผืนเดียวกันกับแผ่นดิน(ของจักรวาลอื่น)ตามที่ตั้งอยู่แล้วตามแบบเดิม
นี้เหมือนกัน.

ในคัมภีร์ทั้งหลายมีคัมภีร์โลกที่ปกสาร เป็นต้นท่านกล่าวไว้ว่า น้ำซึ่งเป็นที่รองรับ
ของโลกเป็นน้ำอันตั้งอยู่แล้วตลอดกับป์. ความหนาของแผ่นดินที่ท่านกล่าวไว้แล้ว ไม่
กล่าวกำหนดคานขวางว่าเท่านี้ วงรอบว่าเท่านี้. ที่มีประมาณเท่าใดก็ตามในเวลาที
เสมอกันย่อมถึงความพินาศเหมือนกันในเวลาทีโลกสลาย แผ่นดินก็แผ่ไปในที่ประมาณเท่านั้น.

(35) แสนโกฏจักรวาลทั้งหลายตั้งอยู่เหนือผิวน้ำนั้นประจุเรือทั้งหลายของมนุษย์ โอิทั้งหลาย และบาตรทั้งหลาย. อนึ่ง แสนโกฏจักรวาลนั้นไม่ต่อเนื่องซึ่งกันและกัน. ฉิว่าต่อเนื่องซึ่งกันและกันไซ้ ก็ไม่พึงไหว. อนึ่ง ความหมายนี้มีคำอธิบายอันท่านกล่าวแล้วในที่นี้ว่า แผ่นดินแห่งแสนโกฏจักรวาลทั้งหลายกลุ่มหนึ่ง มีการต่อเนื่องซึ่งกันและกันของ แสนโกฏจักรวาลเป็นอันมาก แต่ไม่ต่อเนื่องเป็นผืนเดียวกันกับแผ่นดินแห่งแสนโกฏจักรวาลอื่น. ฉิว่าต่อเนื่องเป็นผืนเดียวกันแล้วไซ้ ก็ไม่พึงไหว. ความนั้นปรากฏเหมือนไม่ถูกคอง. แต่ที่จริงพระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อตรัสถึงเหตุ 8 ประการแห่งการไหวของ มหาปฐพีในมหาปรินิพพานสูตร ก็ตรัสถึงการไหวของแผ่นดินแห่งจักรวาลทั้งหมดที่ต่อเนื่องเป็นผืนเดียวกันอย่างนี้ว่า กุรอรานนท์ มหาปฐพีนี้ตั้งอยู่บนน้ำ น้ำตั้งอยู่บนลม ลมย่อมตั้งอยู่บนอากาศ กุรอรานนท์ ในสมัยใดมีมหาวาตะพัด เมื่อมหาวาตะพัดคอง ย่อมยังน้ำให้กระเพื่อม เมื่อน้ำถูกลมทำให้กระเพื่อมแล้ว แผ่นดินย่อมไหว สมัยนั้นแล สิ่งนี้ย่อมมีอยู่.

อนึ่ง ในอรรถกถาของมหาปรินิพพานสูตรนั้นท่านกล่าวไว้ว่า คำสองคำว่า ยี่มหาวาตะ ความว่า มหาวาตะย่อมพัดโดยสมัยใดหรือในสมัยใด. คำสองคำว่า มหาวาตะ วายุนตา ความว่า ลมชื่ออุกเขปกวาศย่อมก่อตัวขึ้น มหาวาตะนั้นพัดคอง ย่อมเข้าไปทำลายลมที่รองรับน้ำซึ่งหนา 960,000 โยชน์. ต่อจากนั้นน้ำในอากาศจะไหลตกลงมา. ครั้นเมื่อน้ำนั้นไหลตกลงมาแผ่นดินย่อมเลื่อนลง. ลมย่อมยึดเกาะน้ำค้ำยกำลังของตนราวเกาะน้ำในขมกรก. ต่อจากนั้นน้ำจะกระเพื่อมขึ้น. ครั้นเมื่อน้ำนั้นกระเพื่อมขึ้นอยู่ แผ่นดินย่อมกระคกขึ้น. เมื่อน้ำมันป่วนแล้วอย่างนี้ แผ่นดินก็ย่อมไหว. อนึ่ง การไหวนี้ย่อมมีอยู่แม้กระทั่งในกาลบัดนี้เทียว. แต่เพราะความที่แผ่นดินมีปริมาณมาก ความยุบลงและพองขึ้นจึงไม่ปรากฏ.

(36) แม้ในฐีกาของอรรถกถามหาปรินิพพานสูตรนั้นท่านก็กล่าวไว้ว่า เพราะว่ามีมหาปฐพีทั้งหมดยุบลงและ(พองขึ้น)ในกาลนั้น เพราะเหตุนี้การไหวจึงไม่ปรากฏ. และโดยเหตุนี้ แผ่นดินแห่งจักรวาลอันไม่มีที่สิ้นสุดทั้งหมดจึงคองต่อเนื่องเป็นผืนเดียวกันแล.

พึงเห็นว่า แผ่นดินนั้นคองเมื่อมีเหตุเกิดขึ้นจึงจะไหวแล.

ส่วนในภิกษุชาลันการท่านกล่าวถึงความ เป็นของต่างกันสองอย่างของมหาปรุพี โดยการแบ่งเป็นปัสุปรุพีและสิลาปรุพี¹ ในสองอย่างนั้น สิลาปรุพีคือภูเขาจักรวาลและตั้ง อยู่อันหนึ่งอันเดียวราวกระเรือ. ครั้นแยกเป็นสองส่วนโดยลักษณะอากาศที่ตั้งอยู่ ฐานที่ ตั้งอยู่ภายใต้ก็เรียกว่า สิลาปรุพี และฐานที่ตั้งอยู่เบื้องบนสุดเรียกว่า ภูเขาจักรวาล. ในสองอย่างนั้น สิลาปรุพีมีความหนา 120,000 โยชน์. ความหนาของภูเขาจักรวาล และความหนาของปัสุปรุพีเท่ากัน. เมื่อรวมแผ่นดินทั้งสอง คือ สิลาปรุพีและปัสุปรุพี เป็นอันเดียวกันแล้วกล่าวความหนาของแผ่นดิน น้ำและลม โคนันยว่า 240,000 โยชน์ เป็นต้น ยิ่งกว่านั้นยังกล่าวไว้อีกว่า ปรุพีซึ่งเป็นที่รองรับโลกไว้มี 3 ชนิด คือ ปัสุปรุพี วายุปรุพี อุทกปรุพี. วาตะเป็นส่วนเบื้องล่างของอชฎากาศ². ในบรรดาปรุพีทั้ง 3 นั้น ภูเขาจักรวาลซึ่งล้อมจักรวาลทั้งสี่โดยรอบตั้งอยู่บนปัสุปรุพี. ข้อความนั้นดูออกจะ ผิดทั้งเบื้องต้นและเบื้องปลาย. เพราะถ้ามหาปรุพีแบ่งออกเป็น 2 ส่วนอย่างนั้น ใน กาลนั้นควรกล่าวว่า ปรุพีมี 4 อย่าง คือ ปัสุปรุพี สิลาปรุพี วายุปรุพี อุทกปรุพี. ฉะนั้น ภูเขาจักรวาลต่อเนื่องเป็นอันเดียวกันกับสิลาปรุพีแล้วไซ้ ในกาลนั้นไม่เพียงกล่าวว่า ตั้งอยู่ บนปัสุปรุพี ควรกล่าวว่า ตั้งอยู่บนสิลาปรุพี. เพราะว่าการแยกเป็นสองอย่างของแผ่นดิน นั้น ไม่ปรากฏเลยในอรรถกถาแห่งพระพุทธวจนะทั้งหลายรวมทั้งภิกษุชาลัน. เพราะ เหตุนั้น แผ่นดินแม้มทั้งหมดย่อมปรากฏเหมือนกันว่าล้วนแล้วไปด้วยพุ่งทั้งนั้น.

จริงอยู่ ในอรรถกถาทั้งหลายมีอรรถกถาชั้นชกวัตต์เป็นต้นท่านกล่าวถึงการถลา ตกไปในน้ำของสัตว์นรกในโลกันทรินรก เพราะความที่ไม่มีแผ่นดินภายใต้้นรอกอย่างนี้ว่า สัตว์นรกทั้งหลายย่อมตกไปในน้ำ พอตกลงไปเท่านั้นก็ละลายเดือดนุก ๆ ไปในน้ำอันเป็น กรดที่แรงยิ่งราวกะก้อนแข็งที่ตกลงไปในน้ำมันที่ร้อนฉ่ำ. (37) และในภิกษุชาลันของอรรถกถา เหล่านั้นท่านกล่าวไว้ว่า คำว่า อัจจนุชชาเร พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายท่านหมายถึง

¹ ปรุพีในที่นี้ หมายถึงส่วนหนา มิได้หมายถึงแผ่นดินอย่างที่แปลในพจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2493 หน้า 557.

² อชฎากาศ คือ อากาศที่ไม่รก ได้แก่ อากาศบริสุทธิ์ หรือ อวกาศ.

ความเป็นกรดที่แรงยิ่ง คือ ความเย็นเฉียบนั่นเอง. น้ำที่ค้างรดตลอดกับปีนั้น เป็นน้ำ
 ที่ทำให้เกิดเมฆฝนตกลงมาเพื่อยังความสมบูรณ์ให้เกิดขึ้น จึงไม่สมควรที่จะเป็นกรดรากะ
 น้ำที่ทำลายกับปีเลย. ถ้าเป็นอย่างนั้น แม้แผ่นดินก็อาจจะละลายได้. อนึ่ง ในที่นี้
 คำว่า ปรุวี ท่านกล่าวไว้โดยไม่เจาะจงเป็นพิเศษโดยแท้. ถ้าอย่างนั้น ปีสุปรุวีเท่านั้น
 ย่อมควร (แก่ความหมายในที่นี้) เพราะท่านกล่าวไว้ว่า อาจจะละลาย ส่วนดิลาปรุวีไม่ควร
 ที่จะกล่าวว่า อาจจะละลาย เลย. อีกประการหนึ่ง จะเป็นแผ่นดินที่ล้นแล้วควยยุบก็
 แผ่นดินที่ล้นแล้วควยหินก็ดี ช่างเกิด ที่ว่าแผ่นดินนั้นค้างอยู่เหนือน้ำอันรองรับโลกไว้ยังไม่
 uly ละลายไป นี้เป็นของธรรมดา. และที่ว่าส่วนแห่งวัตถุมีแผ่นดินและภูเขาเป็นต้น
 ถูกน้ำกรททำลายกับปีแต่ละคองแล้วยอมละลายไปนี้ก็เป็นของธรรมดา. ถิ่น้ำที่รองรับ
 แผ่นดินนั้นหนา 480,000 โยชน์ ลมที่รองรับน้ำนั้นหนา 960,000 โยชน์. เป็น
 ความจริงดังท่านกล่าวไว้ว่า

น้ำมีความหนาเท่านี้คือ 480,000 โยชน์ ตั้งอยู่บน
 ลม ลมขึ้นไปสู่ฟ้า 960,000 โยชน์ นี้เป็น
 ความตั้งมั่นของโลก.

กัณฑ์ที่ 1 ชื่อว่า การชี้แจงเรื่องจักรวาลพร้อมทั้งสิ่งที่มีรูปร่างเป็นต้น ในคัมภีร์
 จักรกวาทีปนี จบลงด้วยประการดังนี้.

ศูนย์วิทยศาสตร์พยากรณ์
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

(กัณฑ์ที่ 2)

(เรื่องภูเขาสิเนรุ)

(38) ขนาดของภูเขาสิเนรุมีกล่าวไว้ในพระบาลี. เป็นความจริงดังที่พระ
 ผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในสัทตสุริยสูตรว่า คุกริกษุทั้งหลาย ชุนเขาสิเนรุยาว 84,000
 โยชน์ กว้าง 84,000 โยชน์ หยั่งลงแล้วในมหาสมุทร 84,000 โยชน์ ผุดพ้นจากมหา-
 สมุทร 84,000 โยชน์.

แม้ในอรรถกถาทั้งหลายท่านก็กล่าวไว้ว่า

ขุนเขาสิเนรุยังลงแล้วในมหาสมุทร 84,000
โยชน์ และผูกพันขึ้นไปแล้ว เท่านั้นเหมือนกัน.

อนึ่ง ความยาวในที่นี้พึงทราบจากคานทิสใต้จดคานทิสเหนือ. ความกว้างพึงทราบ
จากคานทิสตะวันออกจดคานทิสตะวันตก ความสูงพึงทราบจากพื้นเบื้องต่ำจนจดยอด
เบื้องบน ความสูงของขุนเขาสิเนรุ นั้นเป็น 2 เทาของส่วนยาวหรือส่วนกลาง ด้วยประการ
ฉะนี้. ด้วยเหตุนี้ ในอรรถกถาตามวิภังค์ท่านจึงได้กล่าวไว้ว่า เพราะรวมสองส่วน
เป็นส่วนเดียวกัน ภูเขาสิเนรุจึงสูง 168,000 โยชน์.

แต่ว่าความหมายซึ่งท่านอุตตมมังคลกเถระ¹ กล่าวว่า ภูเขาสิเนรุสูง 168,000
โยชน์จากพื้นดินเบื้องล่างจดยอดเบื้องบน ด้วยโยชน์ที่วัดด้วยไม้วัดสิเนรุ (ดิเนรุยญฺฐิ)²
สูง 84,000 โยชน์ ด้วยโยชน์ที่วัดด้วยไม้วัดจักรวาล (จกกวาทยญฺฐิ)³ เพราะอธิบายว่า
โยชน์ที่วัดด้วยไม้วัดจักรวาลมีขนาดเท่า 14 ศอกของบุรุษผู้มีกำลังปานกลางเป็น 2 เทา
ของโยชน์ที่วัดด้วยไม้วัดสิเนรุ ซึ่งมีขนาด 7 ศอกของบุรุษผู้มีกำลังปานกลางนั้นแล. ก็
แลครั้นอธิบายอย่างนี้แล้ว ขนาดทั้ง 2 อย่างนั้นก็ดูเสมอกันโดยเนื้อความ. (39) ข้อ-
ความนั้นจึงควรพิจารณา. ก็เห็นว่า ภูเขาสิเนรุนี้พึงเป็นภูเขาสูง 84,000 โยชน์ด้วย
โยชน์ที่วัดด้วยไม้วัดจักรวาลไซ้ ในกาลนั้นพระพุทธรูปองค์จะไม่ตรัสว่า หยั่งลงในมหาสมุทร
84,000 โยชน์ ผูกพันขึ้นไปแล้ว ฯลฯ แต่จะตรัสว่า สูง 84,000 โยชน์, อย่างไร
ก็ดี พระองค์มิได้ตรัสไว้. เพราะเหตุนี้ ข้อความนั้นจึงไม่ถูกต้อง.

¹ คุวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ หน้า 9 เชิงอรรถที่ 1.

² ประชุมหนังสือเก่า ภาคที่ 1 จันทสุริยคติที่ปณี (โสภณพิพรรฒธนากร : 2459)
หน้า 32 ว่า ไม้วัดสิเนรุมีความยาวเท่ากับ 10 ศอก 1 คืบ

³ เรื่องเดียวกัน ว่า ไม้วัดจักรวาลมีความยาวเท่ากับ 21 ศอก

แม่ขอความไต่ที่ท่านกล่าวแล้วในปรภณโลกบัญญัติว่า หยั่งลงแล้วในน้ำ 84,000 โยชน์ ยุคพ้นจากน้ำ 84,000 โยชน์ มีประมาณเท่านั้นด้วยการวัดผ่านศูนย์กลาง. ข้อความนั้นก็ควรพิจารณาเหมือนกัน เพราะผิดจากพระบาลีและอรรถกถาตามที่กล่าวแล้ว. ความมีขนาดเสมอกันในส่วนทั้งปวงทั้งเบื้องบน ทามกลาง เบื้องล่างของภูเขาดิเนรุ นั้นท่านกล่าวไว้ในพระบาลีอย่างนี้. ส่วนในฎีกาชีนาสังการที่กล่าวไว้อย่างนี้ว่า เส้นผ่าศูนย์กลางของภูเขาดิเนรุ นั้น คือ ปลายสุดทั้งสองวัดค้ำขวางประมาณ 10,000 โยชน์. ข้อความนั้นย่อมผิดจากพระบาลี.

อนึ่ง ในฎีกาชีนาสังการนั้นเอง ท่านแสดงเรื่องภูเขาดิเนรุ เป็นดีเหลี่ยม โดยยกเรื่องทีพระคันถรจนจารย์อธิบายว่าภูเขาดิเนรุกลมด้วยข้อความว่า ภูเขาดิเนรุ นั้นกลมไม่เป็นดีเหลี่ยม เป็นต้น และพระคันถรจนจารย์ได้อ้างปรภณโลกบัญญัติว่ากล่าวถึงความกลม(ของภูเขาดิเนรุ) ไว้เหมือนกัน แล้ว(ฎีกาชีนาสังการ) ได้อธิบายความเป็นรูปสี่เหลี่ยมของภูเขาดิเนรุนี้ว่า แต่ละค้ำ ๆ ยาวประมาณ 84,000 โยชน์อีก. แม้กระนั้นก็ดี ข้อความไต่ที่ฎีกาชีนาสังการแสดงความกลมก่อน แล้วแสดงความเป็นดีเหลี่ยมภายหลัง ข้อความนั้นก็ยังมีอยู่. แม่ขอความที่อ้างว่า ปรภณโลกบัญญัติกล่าวถึงความกลมไว้เหมือนกัน. ข้อความนั้นก็ผิดอีก. เพราะในปรภณโลกบัญญัตินั้นก็ได้มีกล่าวเช่นนั้น. ในปรภณโลกบัญญัตินั้นท่านกล่าวไว้ว่า ชุนเขาชื่อสิเนรุ เป็นสิ่งที่เกิดอยู่แล้ว เป็นสิ่งที่ตั้งมั่นอยู่แล้ว เป็นดีเหลี่ยมดังนี้.

แต่ในคัมภีร์โลกที่ปกสารท่านแสดงเรื่องภูเขาดิเนรุ นั้นเป็นภูเขากกลมเหมือนกัน ด้วยข้อความว่า ภูเขาดิเนรุ นั้นกลม ไม่เป็นดีเหลี่ยม เป็นต้น แล้วกล่าวอีกว่า

(40) ชุนเขาดิเนรุ เป็นภูเขากกลม เป็นภูเขาที่มีฐานเหมือนตะโพก ความกว้างทั้งเบื้องบนและเบื้องล่างประมาณ 10,000 โยชน์ ความกลมในทามกลางของภูเขาดิเนรุ ประมาณ 252,000 โยชน์.

แม้ข้อความนั้นก็ควรพิจารณาเหมือนกัน. เพราะในปฏิทินทานวัคค์ท่านกล่าวไว้ว่า ส่วน
ในทีโกลุมตะวันออกเฉียงใต้ของภูเขาสีเนรุ ท่านประสงค์ให้เข้าใจว่าคานตะวันออก-
เฉียงใต้. ฉะนั้นจึงเห็นว่า ภูเขาสีเนรุนี้เป็นสี่เหลี่ยม. ก็ภูเขาสีเนรุนี้วัดโดย
รอบได้ 252,000 โยชน์ในที่ทุกแห่ง เพราะคานยาวหรือคานกว้าง.

ก็คานทั้ง 4 ของภูเขาสีเนรุนี้มีคานที่ลวนแล้วไปค้ำยเงินเป็นคาน. เพราะ
เหตุนี้ในอรรถกถาอเนกคัสสุคค์ ในนิทานวัคค์ท่านจึงกล่าวไว้ว่า แท้จริงคานตะวันออก
ของภูเขาสีเนรุลวนแล้วไปค้ำยเงิน. คานใตลวนแล้วไปค้ำยแก้วมณี. คานตะวันตก
ลวนแล้วไปค้ำยแก้วพลี. คานเหนือลวนแล้วไปค้ำยทอง. ส่วนโคที่เรียกว่าเมขลา
(ส่วนที่เข้าไปอยู่ในที่ลับหมายถึงเข้าไปอยู่ในเมฆ) และบริภคค์ (เขตป้องกัน) ส่วนนั้น
เป็นไหล่ทั้ง 5 ของภูเขาสีเนรุนี้. เพราะเหตุนี้ในอรรถกถาสักกัสสุคค์ ในสคาถวัคค์
ท่านจึงได้กล่าวไว้ว่า

อรรคกโรฎิปปยสุสหารี มทนยุตตะ จตุโร มหุตตะ

แล้วกล่าวต่อไปว่า ระหว่างไหล่ทั้งหลายเหล่านั้น (ของภูเขาสีเนรุ) ท้าวสักกะได้จัดให้มี
การอารักขาในสถานที่ 5 แห่งมี อรรคะ เป็นต้น. ในบรรดาสถานที่ทั้ง 5 แห่งนั้น
ศัพท์ว่า อรรคะ ท่านหมายเอาผู้งนาค. ผู้งนาคเหล่านั้นเป็นผู้มีกำลังในน้ำ. (41)
เพราะฉะนั้นการอารักขาของผู้งนาคเหล่านั้นจึงมีอยู่ในไหล่แรกของภูเขาสีเนรุ. ศัพท์
ว่า กโรฎิ ท่านหมายเอาครุฑ. ดังได้สืบมา น้ำและอาหารของครุฑทั้งหลายเหล่านั้น
ชื่อ กโรฎิ. ค้ำยเหตุนี้ (พวกครุฑ) จึงได้ชื่อเช่นนั้น. การอารักขาของครุฑทั้งหลาย
นั้นจึงมีอยู่ในไหล่ที่ 2. ศัพท์ว่า ปยสุสหารี ท่านหมายเอากุมภคค์. ดังได้สืบมา
กุมภคค์ทั้งหลายเหล่านั้นคือทานพและรากษส. การอารักขาของกุมภคค์ทั้งหลายเหล่านั้น
จึงมีอยู่ในไหล่ที่ 3. ศัพท์ว่า มทนยุตตะ ท่านหมายเอายักษ์. ดังได้สืบมา พวก
ยักษ์ทั้งหลายเหล่านั้นเป็นผู้มีความประพฤติไม่เรียบร้อย เป็นนักเลงในการสู้รบ. การ
อารักขาของยักษ์ทั้งหลายเหล่านั้นจึงมีอยู่ในไหล่ที่ 4. คำ 2 คำว่า จตุโร มหุตตะ

ท่านกล่าวว่า มหาราชทั้ง 4 (ท้าวจตุโลกบาล). การอารักขาของมหาราชทั้ง 4 เหล่านั้นจึงมีอยู่ในโหลที่ 5 (สวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิก). เพราะฉะนั้น ฅีว่าพวกอสูรกำเรบ มีจิตเพอคดลิ่ง จะพากันประชิดเทวบุรี (สวรรค์ชั้นดาวดึงส์) ในการสู้รบไซ้. - ส่วนใดเป็นเขตป้องกันของภูเขา ฅุงนาคยอมป้องกันเขตป้องกันนั้น. พวกที่เหลื่อยอมป้องกันในเขตที่เหลื่อควยอาการอย่างนี้. ในฐีกาของอรธกถาสักกัญคค์ในสคาควคค์นั้นท่านก็กล่าวว้า ค้าว่า ปฐมาพินเท คือ ในเขตป้องกันแรกซึ่งกว้างและหนาประมาณ 5,000 โยชน์. ฅริงอยู่ ในคานแม่ทั้ง 4 ของภูเขาลีเนรุก็มีเขตป้องกัน 4 เขต.

ก็ในบรรดาโหลทั้ง 5 เหล่านั้น โหลหนึ่ง ๗ ย่อมตั้งล้อมรอบภูเขาลีเนรุ. เพราะเหตุนี้ท่านจึงเรียกว้าเขตป้องกันทั้ง 4 เพราะเขตป้องกันแต่ละเขตมี 4 เขตตามคานทั้ง 4 ของภูเขาลีเนรุ. ส่วนข้อความที่แทรกในถ้อยค้ำที่กล่าวถึงโหลชั้นแรกซึ่งท่านกล่าวไว้ในฐีกาพระวินัยปิฎกว้า คังคัศคัมมา เขตป้องกันทั้ง 4 ของภูเขาลีเนรุมีความกว้างและหนาโดยรอบประมาณ 5,000 โยชน์ มีนาคทั้งหลาย ครุททั้งหลาย กุมภคค์ทั้งหลายและยักขทั้งหลายคังคัมมันอยู่แล้วเพือการอารักขาภคคาวคิงส์. คังคัศคัมมาเขตป้องกันเหล่านั้นกินเนื้อที่เข้าไปถึงครึ่งหนึ่งของภูเขาลีเนรุ. อนึ่ง เขตป้องกันเหล่านั้นเพียวที่ท่านเรียกว้า อาพินทะ (โหลภูเขา) และเมชลา (ส่วนที่เข้าไปอยู่ในที่ลัษหมายถึงเข้าไปอยู่ในเมช) ของภูเขาลีเนรุ. ข้อความนั้นเพิงทราบจากการพิจารณาถอไปนี้.

ก็ฅีว่าข้อความว้า คังคัศคัมมา เขตป้องกันทั้ง 4 ของภูเขาลีเนรุ ฐลา ท่านกล่าวไว้โดยอธิบายว้า เขตป้องกันแต่ละเขตมี 4 เขตตามคานทั้ง 4 ของภูเขาลีเนรุ ข้อความนั้นเป็นข้อความที่ถูกถองแล้วไซ้. แม้เมื่อเป็นอย่างนั้นตามเรื่องราวของโหลชั้นแรกท่านควรกล่าวแต่เพิงค้ำว้า อันนาคทั้งหลาย เท่านั้น. ฅีว่าข้อความนี้ท่านกล่าวไว้โดยอธิบายว้า เพิงกล่าวรวมกันทั้งหมดแล้วไซ้. เมื่อนั้นแม่ค้ำว้า อันมหาราชทั้ง 4 ก็เพิงกล่าวควย. (42) ก็เมื่อเป็นอย่างนี้ข้อความว้า คังคัศคัมมา เขตป้องกันเหล่านั้นกินเนื้อที่เข้าไปแล้ว ฐลา ย่อมเป็นการกล่าวอย่างบังอาจ. เพราะมิได้มีเพิงโหลทั้ง 4 เบือ้งต้นเท่านั้นที่กินเนื้อที่เข้าไปครึ่งหนึ่ง ที่แม่โหลทั้ง 5 ก็กินเนื้อที่เข้าไปควย.

เพราะฉะนั้นข้อความนั้นจึงกล่าวว่า เพราะเขตป้องกันทั้ง 5 โดยถือตามคำว่า เทหิ.
ก็ถือว่าข้อความว่า คงไคส์คัมมา เขตป้องกันทั้ง 4 ของภูเขาลิเนรุ ฯลฯ ท่านกล่าวไว้ด้วย
การอธิบายว่า ไหลทั้ง 4 บ่อมีในที่มีประมาณตั้งแต่ผิวหน้าจกตอนกลางของภูเขาลิเนรุ.
ข้อความนั้นก็ถูกต้อง. เพราะในที่ขนาดนั้นมีไคมีเพียง 4 เท่านั้น ที่แท้มีถึง 5 ที่เดียว.
ในที่นี้คำประพันธ์ที่ท่านผูกเป็นคาถาว่า

ไหลทั้ง 5 ของภูเขาลิเนรุมีไหลแรกเป็นต้น ไหล
แรกเป็นที่อยู่ของนาค ที่ 2 เป็นที่อยู่ของครุฑ ที่
3 เป็นที่อยู่ของรากลส ที่ 4 เป็นที่อยู่ของยักษ์
ที่ 5 เป็นส่วนที่เข้าไปอยู่ในเมฆ เป็นที่อยู่ของมหา-
ราชทั้งหลาย.

ในคัมภีร์อภิธานัปทีปกาให้ชื่อของภูเขาลิเนรุไว้ 5
ชื่อ คือ ลิเนรุ เมรุ คีทิวาธาร เนรุ และสุเมรุ.

ถามว่า ภูเขาลิเนรุที่ตั้งอยู่ที่ไหน. ท่านมิได้กล่าวว่า ตั้งอยู่ที่นี้. จริง
อยู่แม้ในพระบาลีกถาถึงน้ำเท่านั้น เพราะเป็นที่รองรับของภูเขาลิเนรุอย่างนี้ว่า หยั่ง
ลงแล้วในมหาสมุทร. ส่วนแผ่นดินและอื่น ๆ มิได้กล่าวไว้. แม้ไม่กล่าวไว้ก็จริง.
ก็พึงเห็นว่า ภูเขาคุณธรและอื่น ๆ ตั้งอยู่คั่นด้วยบนแผ่นดินนั้นใด ภูเขาลิเนรุก็ย่อมตั้งอยู่
ฉนั้น. แต่ในคัมภีร์โลกทีปสารท่านกล่าวไว้ว่า เพราะเป็นภูเขากลมนั้นเทียว ภูเขา
ลิเนรุจึงตั้งอยู่บนเส้า 3 เส้า เส้าทั้ง 3 ต่อเนื่องกับสิลาปฐวี ภูเขาลิเนรุตั้งสอดเข้า
ไปประมาณ 4,000 โยชน์ในเส้าทั้ง 3 รากกะภาชนะที่ตั้งไว้แล้วบนเตา. เพราะเหตุ
นั้นภูเขาลิเนรุจึงตั้งอยู่ไม่โคลงเคลงเหมือนถุกคิมคัมไว้. เพราะเหตุนั้นในคัมภีร์โลก
บัญญัติท่านจึงกล่าวว่า ภูเขาลิเนรุนี้กล่าวกันว่าตั้งอยู่ในน้ำ 80,000 โยชน์. แม้ใน
ฎีกาจินาสังการก็กล่าวทำนองนั้นแล้วกล่าวอีกว่า เส้าทั้ง 3 ตั้งอยู่บนยอดของสิลาปฐวี ภู-
เขาลิเนรุตั้งอยู่บนยอดของเส้าทั้ง 3 เหล่านั้น. ข้อความทั้งหมดนั้นพึงพิจารณาแล.

เรื่องภูเขาลิเนรุ จบ.

(เรื่องภูเขาขุคนธร เป็นต้น)

(43) ก็ในบรรดาภูเขาทั้งหลายมีภูเขาขุคนธร เป็นต้น ภูเขาขุคนธรหยั่งลงในน้ำ 42,000 โยชน์ ผู้คนขึ้นไปมีประมาณเท่ากันนั้นทีเดียว เพราะเหตุนี้จึงสูง 84,000 โยชน์. ภูเขาอิสินธรหยั่งลงในน้ำ 21,000 โยชน์ ผู้คนขึ้นไปมีประมาณเท่ากันนั้นทีเดียว เพราะเหตุนี้จึงสูง 42,000 โยชน์. ภูเขากรวิกหยั่งลงในน้ำ 10,500 โยชน์ ผู้คนขึ้นไปมีประมาณเท่ากันนั้นทีเดียว เพราะเหตุนี้จึงสูง 21,000 โยชน์. ภูเขาสุทิสสนะหยั่งลงในน้ำ 5,250 โยชน์ ผู้คนขึ้นไปมีประมาณเท่ากันนั้นทีเดียว เพราะเหตุนี้จึงสูง 10,500 โยชน์. ภูเขาเนมินธรหยั่งลงในน้ำ 2,625 โยชน์ ผู้คนขึ้นไปมีประมาณเท่ากันนั้นทีเดียว เพราะเหตุนี้จึงสูง 5,250 โยชน์. ภูเขาวิณฑกหยั่งลงในน้ำ 1,312 โยชน์กับอีก 2 คาวุต ผู้คนขึ้นไปมีประมาณเท่ากันนั้นทีเดียว เพราะเหตุนี้จึงสูง 2,625 โยชน์. ภูเขาอัสดกัณฐ์หยั่งลงในน้ำ 656 โยชน์เศษ ผู้คนขึ้นไปมีประมาณเท่ากันนั้นทีเดียว เพราะเหตุนี้จึงสูง 1,312 โยชน์เศษ. ภูเขาเหล่านี้มีประมาณลดหลั่นกันไปจากภูเขาที่อยู่เบื้องหน้า ๆ หนึ่ง ๆ. ด้วยเหตุนี้ในอรรถกถาทั้งหลายจึงกล่าวว่

ภูเขาอันเป็นทิพย์ซึ่งวิจิตรด้วยรัตนะต่าง ๆ หยั่งลง
และผู้คนขึ้นไปแล้วด้วยประมาณหนึ่ง ๆ จาก
ภูเขาเบื้องหน้า ๆ นั้นตามลำดับ.

ภูเขาใหญ่ คือ ภูเขาขุคนธร ภูเขาอิสินธร ภูเขากรวิก ภูเขาสุทิสสนะ ภูเขาเนมินธร ภูเขาวิณฑก และภูเขาอัสดกัณฐ์ นี้เป็นภูเขาใหญ่ 7 เทือกตั้งล้อมรอบภูเขาสิเนรุ เป็นที่อยู่ของมหाराชทั้งหลาย มีเทวดาและยักษ์อยู่ประจำ.

(44) ส่วนประมาณความหนาของภูเขาทั้งหลายเหล่านั้นพึงทราบตามนี้ที่ท่านกล่าวไว้ในฎีกาฉินาสังการว่า ภูเขาขุคนธรหนา 21,000 โยชน์ ภูเขาอิสินธรหนา 10,500 โยชน์ ภูเขากรวิกหนา 5,250 โยชน์ ภูเขาสุทัสสนะหนา 2,625 โยชน์ ภูเขาเนมินธรหนา 1,312 โยชน์เศษ ภูเขาวินตกหนา 656 โยชน์เศษ ภูเขาอัสดกัณเฒหนา 328 โยชน์เศษ.

ก็เพราะภูเขาเหล่านั้นตั้งล้อมรอบภูเขาสิเนรุ เป็นวงกลมราวกะฉัตรมณฑล (ขอบรม) ฉะนั้นท่านจึงกล่าวขนาดส่วนกลมของภูเขาเหล่านั้น. ขนาดส่วนกลมนั้นแบ่งเป็น 2 อย่างคือ วงในและวงนอก.

ในเรื่องขนาดทั้ง 2 อย่างนั้นพึงทราบว่าค้ำใน (หรือวงใน) ของภูเขาขุคนธร เพราะรวมฐานของภูเขาสิเนรุ กับฐานท่ามกลางระหว่างภูเขาสิเนรุ และภูเขาขุคนธร เป็นอันเดียวกัน. วงค้ำในของภูเขาขุคนธรนั้น วัดโดยตรงได้ 252,000 โยชน์. วัดโดยรอบได้ 756,000 โยชน์. เพราะรวมวงค้ำในของภูเขาขุคนธรนั้นกับฐานของภูเขาขุคนธร เป็นอันเดียวกันก็เป็นวงค้ำนอกของภูเขาขุคนธร. วงค้ำนอกของภูเขาขุคนธรนั้น วัดโดยตรงได้ 294,000 โยชน์ วัดโดยรอบได้ 882,000 โยชน์.

เมื่อรวมวงค้ำนอกของภูเขาขุคนธรนั้นกับฐานท่ามกลางระหว่างภูเขาขุคนธร และภูเขาอิสินธร เป็นอันเดียวกัน ก็เป็นวงค้ำในของภูเขาอิสินธร วงค้ำในของภูเขาอิสินธรนั้น วัดโดยตรงได้ 378,000 โยชน์ วัดโดยรอบได้ 1,134,000 โยชน์ เมื่อรวมวงค้ำในของภูเขาอิสินธรนั้นกับฐานของภูเขาอิสินธร เป็นอันเดียวกัน ก็เป็นวงค้ำนอกของภูเขาอิสินธร วงค้ำนอกของภูเขาอิสินธรนั้น วัดโดยตรงได้ 399,000 โยชน์ วัดโดยรอบได้ 1,197,000 โยชน์.

เมื่อรวมวงค้ำนอกของภูเขาอิสินธรนั้นกับฐานท่ามกลางระหว่างภูเขาอิสินธร และภูเขากรวิกเป็นอันเดียวกัน ก็เป็นวงค้ำในของภูเขากรวิก วงค้ำในของภูเขากรวิกนั้นวัดโดยตรงได้ 441,000 โยชน์ วัดโดยรอบได้ 1,323,000 โยชน์ เมื่อรวมวง-

ค้ำในของภูเขากรวิกนั้นกับฐานของภูเขากรวิกเป็นอันเดียวกัน ก็เป็นวงค้ำนอกของภูเขากรวิก วงค้ำนอกของภูเขากรวิกนั้น วัดโดยตรงได้ 451,500 โยชน์ วัดโดยรอบได้ 1,354,500 โยชน์.

(45) เมื่อรวมวงค้ำนอกของภูเขากรวิกนั้นกับฐานท่ามกลางระหว่างภูเขากรวิกและภูเขาสุทัสสนะเป็นอันเดียวกัน ก็เป็นวงค้ำในของภูเขาสุทัสสนะ วงค้ำในของภูเขาสุทัสสนะนั้น วัดโดยตรงได้ 472,500 โยชน์ วัดโดยรอบได้ 1,417,500 โยชน์ เมื่อรวมวงค้ำในของภูเขาสุทัสสนะนั้นกับฐานของภูเขาสุทัสสนะเป็นอันเดียวกัน ก็เป็นวงค้ำนอกของภูเขาสุทัสสนะ วงค้ำนอกของภูเขาสุทัสสนะนั้น วัดโดยตรงได้ 477,750 โยชน์ วัดโดยรอบได้ 1,433,250 โยชน์.

เมื่อรวมวงค้ำนอกของภูเขาสุทัสสนะนั้นกับฐานท่ามกลางระหว่างภูเขาสุทัสสนะและภูเขาเนมินทรเป็นอันเดียวกัน ก็เป็นวงค้ำในของภูเขาเนมินทร วงค้ำในของภูเขาเนมินทรนั้น วัดโดยตรงได้ 488,250 โยชน์ วัดโดยรอบได้ 1,464,750 โยชน์ เมื่อรวมวงค้ำในของภูเขาเนมินทรนั้นกับฐานของภูเขาเนมินทรเป็นอันเดียวกัน ก็เป็นวงค้ำนอกของภูเขาเนมินทร วงค้ำนอกของภูเขาเนมินทรนั้น วัดโดยตรงได้ 490,875 โยชน์ วัดโดยรอบได้ 1,472,625 โยชน์.

เมื่อรวมวงค้ำนอกของภูเขาเนมินทรนั้นกับฐานท่ามกลางระหว่างภูเขาเนมินทรและภูเขาวิณฑกเป็นอันเดียวกัน ก็เป็นวงค้ำในของภูเขาวิณฑก วงค้ำในของภูเขาวิณฑกนั้น วัดโดยตรงได้ 496,125 โยชน์ วัดโดยรอบได้ 1,488,325 โยชน์ เมื่อรวมวงค้ำในของภูเขาวิณฑกนั้นกับฐานของภูเขาวิณฑกเป็นอันเดียวกัน ก็เป็นวงค้ำนอกของภูเขาวิณฑก วงค้ำนอกของภูเขาวิณฑกนั้น วัดโดยตรงได้ 497,437 โยชน์ 2 คาวุต วัดโดยรอบได้ 1,492,312 โยชน์ 2 คาวุต.

เมื่อรวมวงค้ำนอกของภูเขาวิณฑกนั้นกับฐานท่ามกลางระหว่างภูเขาวิณฑกและภูเขาอัสดกัณเฒเป็นอันเดียวกัน ก็เป็นวงค้ำในของภูเขาอัสดกัณเฒ วงค้ำในของภูเขา

อัสสกันนั้น วัดโคยตรงได้ 500,062 โยชน์ 2 คาวุต วัดโคยรอบได้ 1,500,187 โยชน์ 2 คาวุต เมื่อรวมวงค่านในของภูเขาอัสสกันนั้นกับฐานของภูเขาอัสสกันเป็นอันเดียวกัน ก็เป็นวงค่านนอกของภูเขาอัสสกัน วงค่านนอกของภูเขาอัสสกันนั้น วัดโคยตรงได้ 500,718 โยชน์ 3 คาวุต วัดโคยรอบได้ 1,502,156 โยชน์ 1 คาวุต.

(46) แต่ขนาดโคยรอบของค่านในและค่านนอกท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์โลกที่ปกสารเป็นคาถาพันธ์(การประพันธ์เป็นคาถา). ขนาดทางตรงไม่กล่าวไว้. ในฎีกาชินาลังการก็เหมือนกัน. แต่ในฎีกาชินาลังการนั้นกล่าวเป็นจุดนิยบท(บทบาลีเล็กน้อยที่ยกขึ้นแสดงก่อนเนื้อความ¹).

ก็ในฎีกาพระวินัยปิฎกและวิสุทธิมรรคกล่าวไว้ว่า บัณฑิตพึงเห็นรูปของคำอธิบายว่า มหาสมุทรมีความลาคุ่มไปโดยลำดับจากเชิงเขาจักรวาลเพียงใด ฉนใด ภูเขาบุคคลรก็ลาคุ่มไปโดยลำดับจากเชิงเขาสิเนรุเพียงใด ฉนนั้น เพราะเหตุนี้ภูเขาบุคคลรแม่มีขนาดกึ่งหนึ่งจากขนาดส่วนล่างของภูเขาสิเนรุ ก็ตั้งมั่นเป็นอันดีเหนือพื้นดิน แม่ภูเขาอื่น ๆ มีภูเขาอิสินธรเป็นต้นทำนองเดียวกัน. สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ทูกรภิกษุทั้งหลาย มหาสมุทรย่อมมีความลาคุ่มไปโดยลำดับ เหลาะไปโดยลำดับ ทะเง้อมไปโดยลำดับ.

อนึ่ง ภูเขาทั้งหลายมีภูเขาบุคคลรเป็นต้นนั้นเที่ยวเรียกว่า ภูเขาสัตตบริภณ. แม้คำว่า กุลบัพพะตะ ก็เป็นชื่อของกลุ่มภูเขามิภูเขาบุคคลรเป็นต้นเหมือนกัน. สมจริงดังที่ท่าน² กล่าวไว้ในสัคคกันทว่า

¹ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม (การศาสนา: 2515), หน้า 298.

²หมายถึง พระมหาเถรโมคคัลลายนะ ผู้รจนาคัมภีร์อภิธานปิปปิกา

ภูเขาคือเป็นตั้ง คือ ภูเขาขุคนธร ภูเขาอิสินธร ภูเขา
กรวิก ภูเขาสุทัสสนะ ภูเขาเนมินธร ภูเขาวินตกและ
ภูเขาอัสนกัณณ์.

ในคำว่า กุลาจลา นั้น คำว่า กุล หมายถึงตั้งอธิบายว่าภูเขาคือเป็นตั้งของ
สี่พันนครสมุทร. คำว่า อจลา แปลว่า ภูเขา. ก็ชื่อของภูเขาทั้ง 9 ชื่อเหล่านี้ท่าน
กล่าวไว้ในเสลวคคัว่า บรรพท ศิริ เสดะ อัททิ นคะ อจละ ลิลุจจยะ ลิชรี และภูธร.

(47) การเรียงลำดับของภูเขาทั้งหลายเหล่านั้นมีกล่าวแล้วในอรรถกถาทั้งหลาย
และในคัมภีร์อื่น ๆ อย่างนี้. การเรียงลำดับนั้นย่อมติดกับเนมิชากกพร้อมทั้งอรรถกถา.
เพราะในเนมิชากกกล่าวไว้ว่า ก็แลมาตลีเทพบุตรครั้งกล่าวอย่างนี้แล้วจึงขีบรรดไปข้างหน้า
ชี้ให้เห็นภูเขาสัตตบริภณซึ่งตั้งล้อมรอบภูเขาดิเนรุอยู่. พระศาสดาเมื่อทรงอธิบาย
ความที่พระราชาทศพรเนตรภูเขาเหล่านั้นแล้วทศรามมาตลีเทพบุตร ตรัสว่า

มหาราช เมื่อประทับบนทิพยานอันเทียมคัวยม้า 1,000
ตัวเคลื่อนไปอยู่ ไต่ทศพรเนตรภูเขาทั้งหลายอันเป็น
ตั้งของสี่พันนคร แล้วไต่ทศรามมาตลีเทพบุตรว่า ภูเขาเหล่านี้
ชื่ออะไร.

มาตลีเทพบุตรครั้งพระเจ้าเนมิราชตรัสถามอย่างนี้ ก็ทูลว่า

ข้าแต่พระราชา ภูเขาที่พระองค์ทศพรเนตรเห็น
เป็นภูเขาใหญ่ ชื่อ ภูเขาสุทัสสนะ ภูเขากรวิก ภู-
เขาอิสินธร ภูเขาขุคนธร ภูเขาเนมินธร ภูเขาวินตก
และภูเขาอัสนกัณณ์ ภูเขาทั้งหลายเหล่านี้ผู้คขึ้นตาม
ลำดับในสี่พันนคร เป็นที่อยู่ของมหาราชทั้งหลาย.

(48) อนึ่ง ในอรรถกถาของเนมิชากกนั้นท่านกล่าวไว้ว่า คำว่า สุทัสสนะ
อธิบายว่า ข้าแต่มหาราช ภูเขานี้ชื่อภูเขาสุทัสสนะเป็นภูเขาที่อยู่นอกสุดของภูเขาเหล่านั้น.

ถัดจากนั้นเข้าไป ชื่อ ภูเขากรวิก. ภูเขากรวิกนั้นสูงกว่าภูเขาสุทัสนะ. ในระหว่างของภูเขาทั้งสองนั้นมีสี่พันนครมหาสมุทรห้วงหนึ่ง. ภูเขาที่อยู่ในลำดับต่อไปของภูเขากรวิก ชื่อ ภูเขาอิสินธร. ภูเขาอิสินธรนั้นสูงกว่าภูเขากรวิก. ในระหว่างของภูเขาทั้งสองนั้นมีสี่พันนครมหาสมุทรห้วงหนึ่ง. ภูเขาที่อยู่ในลำดับต่อไปของภูเขาอิสินธร ชื่อ ภูเขาบุคณธร. ภูเขาบุคณธรนั้นสูงกว่าภูเขาอิสินธร. ในระหว่างของภูเขาทั้งสองนั้นมีสี่พันนครมหาสมุทรห้วงหนึ่ง. ภูเขาที่อยู่ในลำดับต่อไปของภูเขาบุคณธร ชื่อ ภูเขาเนมินธร. ภูเขาเนมินธรนั้นสูงกว่าภูเขาบุคณธร. ในระหว่างของภูเขาทั้งสองนั้นมีสี่พันนครมหาสมุทรห้วงหนึ่ง. ภูเขาที่อยู่ในลำดับต่อไปของภูเขาเนมินธร ชื่อ ภูเขาวินตก. ภูเขาวินตกนั้นสูงกว่าภูเขาเนมินธร. ในระหว่างของภูเขาทั้งสองนั้นมีสี่พันนครมหาสมุทรห้วงหนึ่ง. ภูเขาที่อยู่ในลำดับต่อไปของภูเขาวินตก ชื่อ ภูเขาอัสดกัณณ์. ภูเขาอัสดกัณณ์นั้นสูงกว่าภูเขาวินตก. ในระหว่างของภูเขาทั้งสองนั้นมีสี่พันนครมหาสมุทรห้วงหนึ่ง. คำว่า อมนุษย์สมุคคตา นั้น อธิบายว่าภูเขาทั้ง 7 ถูกยุบขึ้นลดหลั่นตามลำดับ คือ ตั้งเป็นเขนกับชั้นบันไดในสี่พันนครมหาสมุทร.

แม้ในฐีกาพระวินัยปิฎกท่านก็กล่าวไว้ว่า แต่ในที่บางแห่งการเรียงลำดับอย่างอื่นมีกล่าวไว้อย่างนี้ว่า ภูเขาชื่ออัสดกัณณ์ตั้งล้อมรอบภูเขาสิเนรุ ภูเขาวินตกตั้งล้อมรอบภูเขาอัสดกัณณ์นั้น แล้วนำเนมิชาคกพร้อมทั้งอรรถถตามาอ้าง. ก็แลในฐีกาพระวินัยปิฎกนั้นท่านไม่วิจารณ์ไว้เลย.

แต่ว่าท่านอาจารย์จตุรงคพลนำเนมิชาคกนั้นแลมาอ้าง แล้วกล่าวถึงลำดับอย่างอื่นด้วย อย่างนี้ก็ยังมีอีกเหมือนกัน. แล้ววิจารณ์ไว้อย่างนี้ว่า บัดนี้คิดพินิจเห็นรูปของคำอธิบายว่า การเรียงลำดับอย่างอื่นท่านกล่าวไว้แมถองแท้ ถึงอย่างนั้นในที่นี้ก็มี ความต่างกันแต่เพียงชื่อเท่านั้น หาได้มีความต่างกันโดยความหมายไม่.

(49) ส่วนท่านอาจารย์อุทตมมงคลก็กล่าวว่า การเปลี่ยนชื่อภูเขาจะเกิดเพราะคำพูดของมาตลีเทพบุตรนั้น ไม่ได้. เพราะเทวดาย่อมเป็นผู้เคร่งครัดอย่างยิ่งในมูล-

ภาษา(ภาษาบาลี). ก็มาตลีเทพสารดีเมื่อขมรับมุ่งหน้าไปสู่ดาวคิงส์ มาถึงยอดในระหว่าง
 ภูเขาสุทัสสนะและภูเขาเนมินทร. และพระโพธิสัตว์ทรงถามมาตลีเทพบุตรคนนั้น จึง
 ไถ่กราบทูลเจตนะภูเขา 4 ลูกที่ตั้งอยู่เบื้องหน้า ว่า สุทัสสนะ าลา ยุกนทร จากนั้นจึง
 ไถ่กราบทูลถึงภูเขาอีก 3 ลูกซึ่งผ่านมาแล้วว่า เนมินทร าลา เป็นภูเขาใหญ่. เพราะ
 เหตุนี้บัณฑิตจึงเห็นรูปของคำอธิบายว่า ความผิดของพระบาลีไม่มีเลย อรรถกถานั้นต่าง
 หากที่ผิด.

แทนอาจารย์พุทธบริษัทก็ไถ่กล่าวไว้ว่า ข้าพเจ้ามีนามว่าอาจารย์พุทธบริษัท
 สามารถจะกระทำพระบาลีและอรรถกถาให้สอดคล้องสมกันตามความเป็นจริง. ท่าน
 ว่าอย่างไร. เมื่อมาตลีเทพบุตรพาพระเจ้าเนมิราชไปทอศพระเนตรนรกอยู่นั้น ท้าว
 สักกเทวราชไถ่ส่งชวนเทพบุตรไปตาม(เพราะคิดว่า) ทำไมมาตลีเทพบุตรมาอยู่.
 จากนั้นชวนเทพบุตรนั้นก็ไถ่นำรถไปทางอากาศมุ่งสู่เทวโลก(สวรรค์ชั้นดาวคิงส์).
 พอดีที่พระเจ้าเนมิราชประทับนั้นไปถึงยอดภูเขาสุทัสสนะ พระเจ้าเนมิราชทอศพระ-
 เนตรทั้งข้างหน้าและข้างหลังก็ทรงเห็นภูเขาทั้งหลายเหล่านั้นตามลำดับ จึงไถ่ตรัสถาม
 มาตลีเทพบุตรว่า ภูเขาเหล่านี้ชื่ออะไร. ภูเขาลูกที่ตั้งอยู่ตรงกลางของภูเขาทั้ง 7
 ลูกชื่อภูเขาสุทัสสนะ. มาตลีเทพบุตรเมื่อกราบทูลภูเขาทั้งหลายที่ตั้งอยู่เบื้องหน้านับ
 แต่ภูเขาสุทัสสนะ ก็กราบทูลโดยย้อนขึ้นไปว่า ภูเขาสุทัสสนะ ภูเขากรวิก ภูเขาอินทร
 ภูเขายุกนทร. จากนั้นเมื่อกราบทูลถึงภูเขาที่ผ่านไปแล้วก็กล่าวคามีคำว่าเนมินทร
 เป็นต้น เพื่อจะกราบทูลต่อไปโดยลำดับนับตั้งแต่สถานที่ที่กำลังหยุดอยู่. เป็นอันว่า
 พระบาลีในเนมิชาคกและอรรถกถาวิสุทธิมีคค์สอดคล้องสมกันโดยแท้ ประคุน้ำในแม่น้ำ
 ยมุนาไหลไปพร้อมกับน้ำในแม่น้ำคงคาคณะนั้น. ส่วนข้อความใดที่เขียนไว้ในอรรถกถา
 ของเนมิชาคกมีคำว่า สุทัสสนะ ในความว่า ข้าแถมหาราช ภูเขาชื่อภูเขาสุทัสสนะเป็น
 ภูเขาที่อยู่นอกสุดของภูเขาเหล่านั้น เป็นต้น ข้อความนั้นฟังถือว่าเขียนโดยความผิดพลาด.

(50) ก็แลข้อความว่า ในระหว่างภูเขาสุทัสสนะและภูเขาเนมินทร เป็นต้น ที่
 ท่านอาจารย์อุตตมมงคลกล่าวไว้ในคัมภีร์นั้น และข้อความว่า พอดีที่พระเจ้าเนมิราช

ประทีปนั้น) ไปถึงยอดภูเขาสุทิสสะ เป็นต้น ที่ท่านอาจารย์พุทธรัชชิตกล่าวไว้ ข้อความทั้งสองนั้นไม่พึงยึดถือเพราะผิดจากข้อความว่า ชัษรตไปข้างหน้าชี้ให้เห็นภูเขาสัตตบริภคที่แวดล้อมภูเขาสิเนรุ เป็นต้น. แท้จริงมาคสีเทพบุตรยังไม่ถึงภูเขาทั้งหลายเหล่านั้นเลย การที่ชี้ให้เห็นภูเขาทั้ง 7 ลูกซึ่งตั้งอยู่เบื้องหน้า เมื่อถูกพระเจ้าเนมิราชซึ่งยังเสด็จไปไม่ถึงภูเขาทั้งหลายเหล่านั้นเช่นเดียวกันทอดพระเนตรเห็นภูเขาทั้ง 7 ลูกที่ตั้งอยู่เบื้องหน้าแล้วได้ตรัสถาม จึงพูดตอบอย่างนั้น. ด้วยเหตุนี้พระศาสดาจึงได้ตรัสว่า ภูเขาเหล่านี้ชื่ออะไร ฯลฯ ข้าแต่พระราชาภูเขาที่พระองค์ทอดพระเนตรเห็น ฯลฯ

อีกอย่างหนึ่ง ข้อความใดที่ท่านอาจารย์พุทธรัชชิตกล่าวว่า ข้าพเจ้าผู้มีนามว่า อาจารย์พุทธรัชชิตสามารถจะกระทำพระบาลีและอรรถกถาให้สอดคล้องสมกันตามความเป็นจริง ฯลฯ ส่วนข้อความใดที่เขียนไว้ในอรรถกถาของเนมิชาคก ฯลฯ เขียนโดยความเฉลอสติ. ข้อความนั้นก็ไม่ถูกต้อง ก็คิดว่าท่านอาจารย์พุทธรัชชิตนี้สามารถอธิบายพระบาลีและอรรถกถาให้สอดคล้องเข้ากันได้แล้วไซ้ เหตุไรจึงไม่อธิบายอรรถกถาเนมิชาคกให้สอดคล้องเข้ากับพระบาลีได้แล้ว. โอ กระทำการยกตนเสียเปล่าแล้วไม่กระทำให้สมควรแก่การโอ้อวดนั้นเลย ข้อนี้ไม่ถูกต้องโดยแท้. ก็ในบรรดาพระบาลีและอรรถกถาทั้งหลายพระบาลีเท่านั้นมีน้ำหนักกว่าอรรถกถาทั้งหมด. และในบรรดาอรรถกถาทั้งหลายอรรถกถาใดที่ไม่ผิดจากพระบาลีเช่นอรรถกถาเนมิชาคก อรรถกถานั้นก็ย่อมมีน้ำหนัก. อรรถกถาทั้งหลายเหล่าใดผิดจากพระบาลี อรรถกถาทั้งหลายเหล่านั้นมีเป็นอันมากทีเดียว. ถึงอย่างนั้น อรรถกถาที่ถูกต้องแม้เพียงเล่มเดียวย่อมมีน้ำหนักกว่าอรรถกถาที่ผิด ๆ หลายเล่ม เพราะไม่ผิดจากพระบาลี เหมือนดวงจันทร์แม้เพียงดวงเดียวย่อมมีกำลัง(แสงสว่าง)กว่าดาวฤกษ์หลายดวง ฉะนั้นก็นั้น. อนึ่ง การเรียงลำดับของภูเขาบริภคเป็นเรื่องรู้ได้ยาก เพราะอรรถกถาทั้งหลายขัดแย้งซึ่งกันและกันเหมือนกับ การเรียงลำดับของสังขยา(การนับ)ทั้งหลาย จริงอยู่ ในคัมภีร์ก็กระจายนะท่านกล่าวถึง การเรียงลำดับของสังขยาไว้อย่างนี้ว่า อักโขภินี พินทุ อัพพุทะ นิรัพพุทะ อหะ อพพะ อฏฐะ โสคันธิกะ อุปปละ ภูมุทะ ปทุมะ ปุณฑริกะ กถานะ มหากถานะ และอสงไขย. การเรียงลำดับนั้นก็ผิดจากพระบาลีโกกกาลิกสูตรซึ่งกล่าวไว้ว่า ภูมริกขุ เกวียนบรรพทุก

ภาของชาวโกศลหนัก 20 ทาบ เวลาว่างไปได้แสนปี ๆ บุรุษหึงหีบเมล็ดงาขึ้นจากเกวียน
 นั้นออกหึงไปเมล็ดหนึ่ง ๆ คูกริกษุ เกวียนที่บรรจุงาของชาวโกศลหนัก 20 ทาบนั้น
 จะหึงถึงความสิ้นไปโดยลำดับ นี้ก็ยิ่งเร็วกว่าเวลาของอัพพุนรกช่วงหนึ่งซึ่งคูไม่มีวันสิ้นสุด
 ไปได้เลย คูกริกษุ 20 อัพพุนรกรมีเวลาเท่าใด นิรัพพุนรกหนึ่งก็มีเวลาเท่านั้น.
 20 นิรัพพุนรกเป็นฉนโค อพพุนรกหนึ่งก็ฉนนั้น. (51) 20 อพพุนรกเป็นฉนโค อฏฏ-
 นรกหนึ่งก็ฉนนั้น. 20 อฏฏนรกเป็นฉนโค อหุนรกหนึ่งก็ฉนนั้น. 20 อหุนรก
 เป็นฉนโค กุมนนรกหนึ่งก็ฉนนั้น. 20 กุมนนรกเป็นฉนโค โสคันชิกนรกหนึ่งก็ฉนนั้น.
 20 โสคันชิกนรกเป็นฉนโค อูปปลนรกหนึ่งก็ฉนนั้น. 20 อูปปลนรกเป็นฉนโค ปุณทริก-
 นรกหนึ่งก็ฉนนั้น. คูกริกษุ ชื่อว่า 20 ปุณทริกนรกเป็นฉนโค ปุณนรกหนึ่งก็ฉนนั้น
 อย่างนี้. เพราะว่าในโกกาลิกสูตรนั้น การเรียงลำดับของสังขยาที่พระผู้มีพระภาค
 เจ้าตรัสไว้มีอย่างนี้ว่า อัพพุทะ นิรัพพุทะ อพพะ อฏฏะ อหทะ กุมนทะ โสคันชิกะ อูปปละ
 ปุณทริกะ และปุณทะ. ค้วยเหตุ นั้น ในคัมภีร์สัททหนิติทานจึงกล่าววว่า

ในคัมภีร์ก็จ่ายนะทานได้กล่าวถึงการเรียงลำดับ
 นั้นไว้ว่า อักโขภินี พินทุ อัพพุทะ นิรัพพุทะ อหทะ
 อพพะ อฏฏะ สุกันชิกะ อูปปละ กุมนทะ ปุณทะ ปุณทริกะ
 กถานะ มหากถานะ และอสงโขย การเรียง
 ลำดับนี้ย่อมผิดจากพระบาลี ก็การเรียงลำดับ
 ในพระบาลีซึ่งทราบอย่างนี้ว่า นิรัพพุทะ อพพะ อฏฏะ
 อหทะ กุมนทะ สุกันชิกะ อูปปละ ปุณทริกะ และปุณทะ
 พระชินเจ้าโคตรัสไว้อย่างนี้.

เพราะเหตุ นั้น ข้อความใดที่ไม่ผิดจากพระบาลี ข้อความนั้นเหี่ยวพึงยึดถือได้
 เพราะข้อความนั้นพึงเชื่อถือได้โดยความเป็นสาระ นั่นก็คือข้อความนั้นสอดคล้องกันประคอง
 ข้อความในพระบาลี. ค้วยเหตุว่านัยแห่งพระบาลีเท่านั้นพึงเชื่อถือได้โดยความเป็น
 สาระ. แม้ในคัมภีร์สัททหนิติทานก็กล่าววว่า นัยแห่งพระบาลีเท่านั้นพึงเชื่อถือได้โดยความ

เป็นสาระ เพราะไม่มีเรื่องใดที่พระสัพพัญญูพุทธเจ้าไม่ทรงทราบหรือทรงทราบไม่ผิด.
แม้ในคัมภีร์โลกที่ปกสารท่านแสดงถึงนัยที่กล่าวไว้ในอรรถกถาที่ผิด ๆ ทั้งหมด เมื่อแสดง
ข้อความนี้ว่า เนมิชาคกพร้อมด้วยอรรถกถานั้นแหละพึงเชื่อถือได้โดยความเป็นสาระ ท่าน
ได้กล่าวข้อความนี้ว่า

อนึ่ง การเรียงลำดับอย่างอื่นนั้นแลได้มีปรากฏในที่
อื่น ๆ อีก ท่านผู้เป็นบัณฑิตพึงสอบสวนการเรียง
ลำดับนั้นแล้วถือเอา(ที่ถูกต้องควร).

(52)จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเห็นธรรม
ทั้งปวง ผู้เป็นพระศตภาคเจ้า ประทับนั่งแล้วในท่าม
กลางแห่งบริษัท ครัสชาคกชื่อเนมิ. (ว่า)

มหाराช เมื่อประทับบนทิพยยานอันเทียมด้วยม้า 1,000
ตัวเคลื่อนไปอยู่ ไค้ทอกพระเนตรภูเขาทิ้งหลายอัน
เป็นฝั่งของสีทันดร แล้วได้ครัสตามเทพบุตรว่า ภูเขา
เหล่านี้ชื่ออะไร.

(มาคสีเทพบุตรทูลว่า) ข้าแต่พระราชา ภูเขาที่พระ-
องค์ทอกพระเนตรเห็นเป็นภูเขาใหญ่ ชื่อ ภูเขาสุทัสสนะ
ภูเขากรวิก ภูเขาอิสินทร ภูเขายุคนทร ภูเขาเนมินทร
ภูเขาวินตก และภูเขาอัสน์กัณณ์ ภูเขาทั้งหลายเหล่านี้
นี้ผู้คขึ้นตามลำดับในสีทันดร เป็นที่อยู่ของมหाराชทั้ง
หลาย.

แม้ในอรรถกถาของเนมิชาคกนั้น เมื่อจักภูเขาสุทัสสนะ
ให้ยู่วงนอกสุดของภูเขาทั้งหมด ก็กล่าวเรียงตามลำดับ

จากภูเขาสุทิสสนะนั้น แล้วจักภูเขาสุทิสกัณฐ์นั้นแล
ให้ยู่ใกล้กับภูเขาสุเมรุ กล่าวไว้แล้ว ท่าน
ผู้เป็นบัณฑิตยอมคิดว่า ข้อความนี้เขียนโดยประมาท
แก่พระพุทธรูปเจ้าพระองค์นั้นผู้ทรงเห็นธรรมทั้งปวง
ทรงเห็นแล้วเทียวด้วยพระจักขุ ครัสต์เนมิชาคณีนี
แม่ทั้งหมด เพราะเหตุนั้นในเรื่องนี้จึงเป็นอัน
ไปไม่ได้.

เรื่องภูเขายุกนธร เป็นต้น จบ.

(เรื่องภูเขานิพพานต์ เป็นต้น)

บัดนี้ข้าพเจ้าจะกล่าวเรื่องภูเขานี้ ๆ มีภูเขานิพพานต์ เป็นต้นตามเรื่องราว
ที่กล่าวถึงภูเขานั้น ๆ. จริงอยู่ ในอรรถกถาทั้งหลายมีอรรถกถาพระวินัยปิฎก เป็นต้น
ท่านกล่าวไว้ว่า

(53) ภูเขานิพพานต์สูง 500 โยชน์ กว้างและยาว 3,000
โยชน์ ประดับประคาค้วยยอดทั้งหลาย 84,000 ยอด.

ส่วนในอรรถกถาอัฐกนิบาต อังคุตตรนิกายท่านกล่าวไว้ว่า ภูเขานิพพานต์
ตั้งอยู่บนเนื้อที่ประมาณ 3,000 โยชน์ สูง 500 โยชน์ ประดับประคาค้วยยอด 84,000
ยอด และว่า สระโณโคตคฤภูเขาทั้ง 5 เหล่านี้ คือ สุทิสสนกภู จิตรกภู กาศกภู
คันชมาทนกภู และเกลาสกภู แวดล้อมไว้. ในบรรดาภูเขาทั้ง 5 เหล่านี้ ภูเข
สุทิสสนกภูล้วนแล้วไปค้วยทอง มีความสูง 200 โยชน์ โค้งเข้าหากันใน(สระ) ตั้งบัง
สระนั้นเทียวมีรูปร่างเหมือนปากของกา. ภูเขัจจิตรกภูล้วนแล้วไปค้วยแก้วทั้งปวง

ภูเขากาฬภูฏวณแล้วไปค้ำยหินสี่กอกอัญชัน(แรพลวง) ภูเขาคันธมาทณภูฏวณแล้วไปค้ำย
 คินรวณ(สาณ) ภายในมีสี่เหมือนถั่วเขียว อบอวลไปค้ำยกลิ่นหอม 10 ประการเหล่านี้ คือ
 กลิ่นจากราก กลิ่นจากแก่น กลิ่นจากกระพี้ กลิ่นจากเปลือก กลิ่นจากสะเก็ด กลิ่นจากยาง
 กลิ่นจากใบ กลิ่นจากดอก กลิ่นจากผล กลิ่นจากกลิ่นทั้งปวง การค้ำยค้ำยสมุนไพรมานา
 ประการ เป็นภูเขาศรี ในวันอุโบสถข้างแรมก็ตั้งโศติช่วงอยู่ประคุดจวนที่ค้ำยไฟ
 ทั่วทั้งก่อน. ภูเขากเลาสภูฏวณแล้วไปค้ำยเงิน. ภูเขาทังปวงมีความสูงเสมอค้ำย
 ภูเขาสุทิสณะตั้งบังสระนั้นอยู่. ภูเขาทังปวงนั้นอยู่ไคค้ำยอาณาภาพของเทวดาและค้ำย
 อาณาภาพของนาค. ในอรรถกถาไปค้ำยสุทร ในมีชฌิมปัณณาสกก็กล่าวอย่างนั้น.

แต่ในที่นี้ ภูเขาคันธมาทณภูฏวณพรณาไว้ในอรรถกถานั้น ๆ โดยความพิเศษ.
 จริงอย่างนั้น ในอรรถกถาชคควิสาณสูตร ในสุดคณิบาทท่านกล่าวไว้ว่า ภูเขาคันธมาทณ
 เป็นภูเขาค้ำยอยู่เลยภูเขาทัง 7 ลูกไค้แก่ ภูเขาคจุกภาพ ภูเขามหากภาพ ภูเขานาคปลิเวฏฐน
 ภูเขาคันทคัพพะ ภูเขาคสุริยคัพพะ ภูเขาคสุวัณณมัสสะ และภูเขาคิมพานค ในป่าคิมพานค.
 (54) ในภูเขาคันธมาทณนั้นมีชะเวิกฉาชื่อมันทมลละ เป็นที่ประทับของพระบัจเจกพุทธเจ้า
 ทั้งหลาย. และมีถ้ำ 3 ถ้ำ คือ ถ้ำทอง ถ้ำแก้วมณี และถ้ำเงิน. ณ ปากถ้ำแก้ว
 มณีนั้น มีต้นไม้ชื่อมัญจูกะ มีความสูง 1 โยชน์แผ่กว้าง 1 โยชน์ ต้นมัญจูกะนั้นยอม
 ผลค้ำยออกทั้งหลายทั้งในน้ำหรือบนบกเท่าที่จะมีไค้ ในวันที่พระบัจเจกพุทธเจ้าเสด็จมาอันเป็น
 กาลพิเศษ. เบื้องหน้าของต้นมัญจูกะนั้นมีพลลาแก้ว. ในพลลาแก้วนั้น มีลม
 ทำหน้าที่กวาด กวาดหยากเยื่อ. มีลมทำหน้าที่เกลี่ย เกลี่ยทรายอันล้วนแล้วไปค้ำยแก้ว
 ทุกอย่างให้เสมอ. ลมทำหน้าที่รด จะนำน้ำจากสระอนาคาตมารค. ลมทำหน้าที่
 ฆ่าเพยกลิ่นหอม จะนำกลิ่นหอมของตนไม้ที่มีกลิ่นหอมทั้งปวงจากป่าคิมพานคมา. ลมทำ
 หน้าที่ไปรบ จะไปรบค้ำยไม้ทั้งหลายให้ร่วงหล่นลงไป. ลมทำหน้าที่ปลุก จะปลุก
 (อาสนะ) ไว้ในที่ทุกแห่ง. อนึ่ง ในพลลาแก้วนั้น จะมีอาสนะที่ค้ำยแต่งไว้ทุกเมื่อที่ค้ำย
 ในวันที่อุบัติแห่งพระบัจเจกพุทธเจ้าและในวันอุโบสถ พระบัจเจกพุทธเจ้าทุกพระองค์จะประทับ
 นั่งประชุมกันเหนืออาสนะเหล่านั้น. นี้เป็นเรื่องปรกติ. พระบัจเจกพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้แจ้ง

แล้วจะเสด็จไปในที่นั้น ประทับนั่งเหนืออาสนะอันตกแต่งแล้ว. จากนั้น ถ้าว่าในกาล
 นั้นมีพระบิณฑุกุศลเจ้าหลาย ๆ องค์มาอยู่พร้อมกันไซ้ พระบิณฑุกุศลเจ้าเหล่านั้น
 ก็จะไปอยู่ร่วมกันในขณะนั้น ประทับเหนืออาสนะอันตกแต่งแล้ว ก็ครั้งเมื่อประทับนั่งแล้ว
 ย่อมเข้าสมาบัติอย่างใดอย่างหนึ่งที่แล้วออก(จากสมาบัตินั้น). จากนั้นพระบิณฑุกุศล
 เจ้าผู้เป็นประธานของหมู่ผู้นั้นจะตรัสถามก็มีฐานะพระบิณฑุกุศลเจ้าองค์ที่มาใหม่ว่า
 บรรลุอย่างไร เพื่อประโยชน์แห่งการอนุโมทนาของพระบิณฑุกุศลเจ้าทั้งหมด. ใน
 กาลนั้นแล พระบิณฑุกุศลเจ้าผู้มาใหม่นั้นจะกล่าวคาถาเป็นการเฉลย อันเป็นคำที่เปล่ง
 ออกมาของตนนั้นเทียว. ในอรรถกถาทั้งหลายมีอรรถกถาบิณฑุกุศลอาพาตเป็นต้น
 ก็กล่าวไว้อย่างนั้น.

(มีคำถามสอดเข้ามาว่า) ก็ภูเขาคันธมาทน์นี้เป็นอย่างไร (เฉลยว่า)
 พระสารีบุตรเถระครั้งเป็นสังฆนายกมาร เมื่อยกย่องพระโพธิสัตว์ผู้สวดยพระชาติเป็น
 สัมภวกุมารด้วยอุปมาใดกล่าวข้อความว่า

กุงกรพราหมณ์ เปรียบเหมือนภูเขาคันธมาทน์ที่มีใน
 ป่าหิมพานต์

ในสัมภวชาดก ท่านมุ่งถึงภูเขาคันธมาทน์ลูกใด. (55) และข้อความที่พระเจ้าสังฆนายก
 มหาราชเมื่อจะยกย่องกองทัพโคตรัสข้อความว่า

เปรียบเหมือนภูเขาคันธมาทน์ที่มีกลิ่นหอม มีในป่า
 หิมพานต์

ในกัณฑ์มหาราช ท่านมุ่งถึงภูเขาคันธมาทน์ลูกใด. ภูเขาคันธมาทน์(ที่กล่าวถึงทั้ง 2
 แห่ง)นั้น ท่านมุ่งถึง(ภูเขาคันธมาทน์ที่กล่าวถึง)นี้. เพราะภูเขาคันธมาทน์นี้เป็นยอด
 หนึ่งของภูเขาคันธมาทน์ ต้องเดินทางไป 500 โยชน์จากเชิงเขาหิมพานต์นั้นจึงจะไปถึง.
 ส่วนคำว่า ภูเขาคันธมาทน์ ที่บุคคลทั้งหลายมีพระเจ้าเจตราชเป็นต้น กล่าวไว้ในกัณฑ์
 ทั่วประเทศเป็นต้น มุ่งถึงภูเขาคันธมาทน์ลูกใด. ภูเขาคันธมาทน์ลูกนั้นมีชื่อภูเขาคันธมาทน์

ในที่นี้. เพราะภูเขาลูกนั้นเป็นลูกอื่นแท้ ๆ ระยะทางจากประตูป่าถึงเวียงเขาวงกต ก็ประมาณ 15 โยชน์ คนเดินไปถึงในระหว่างนี้.

ส่วนภูเขาทิ้ง 7 ซึ่งตั้งล้อมรอบสระฉันทันต์ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาฉันทันตชาดก ว่า ก็ภูเขาทิ้ง 7 ตั้งล้อมรอบป่าไผ่อยู่. ตั้งต้นแต่เขตคานนอกของภูเขาเหล่านั้น ภูเขา ลูกแรกชื่อภูเขาจุฬาทาท ลูกที่สองชื่อภูเขามหาทาท. ถัดจากนั้นชื่อภูเขาอุทกบัสสะ. ถัดจากนั้นชื่อภูเขาจันทบัสสะ. ถัดจากนั้นชื่อภูเขาสุริยบัสสะ. ถัดจากนั้นชื่อภูเขา มณิบัสสะ. ภูเขาลูกที่ 7 ชื่อภูเขาสุวัณณบัสสะ. ภูเขาสุวัณณะบัสสะนั้นสูง 7 โยชน์ ตั้งล้อมรอบสระฉันทันต์ที่อยู่ราวกะขอบปากบาตร. คานในของภูเขาสุวัณณบัสสะนั้นมีสี กุจทองคำ. สระฉันทันต์อยู่ราวกะดวงอาทิตย์แรกขึ้นเต็มดวง เพราะแสงสว่างที่เปล่ง ออกจากภูเขาสุวัณณบัสสะนั้น. ก็ในบรรดาภูเขาที่อยู่คานนอก ลูกหนึ่งสูง 6 โยชน์ ลูกหนึ่งสูง 5 โยชน์ ลูกหนึ่งสูง 4 โยชน์ ลูกหนึ่งสูง 3 โยชน์ ลูกหนึ่งสูง 2 โยชน์ ลูกหนึ่ง สูง 1 โยชน์. (56) ในฎีกาทิ้งหลายมีฎีกาพระวินัยปิฎกเป็นคณกถาเหมือนกัน.

ในข้อความเหล่านั้น คำว่าป่าไผ่ ก็คือป่าไผ่ที่ยังคงภายในสระฉันทันต์. เพราะป่าไผ่นั้นเป็นเขตที่อยู่นอกของป่าทั้งปวง. ก็ป่าทั้งหลายนั้นจะมีปรากฏแจ้งชัด อยู่ในเรื่องราวของสระฉันทันต์ต่อไป.

อนึ่ง ในอรรถกถาอังกณสูตร ในมูลปณาสกท่านกล่าวไว้ว่า ข้อความที่เรา อยู่ในเมืองราชคฤห์ซึ่งมีภูเขาเป็นคอก คำว่าราชคฤห์ เป็นชื่อของเมืองนั้น. ก็แหละ เมืองราชคฤห์นั้น ชาวโลกเรียกว่าเมืองมีภูเขาเป็นคอก เพราะเหตุที่เป็นสถานซึ่งตั้งอยู่ คุ้มการแวกล้อมของภูเขาโดยรอบราวกะคอก. และในฎีกาของอรรถกถาอังกณสูตร นั้นท่านกล่าวว่า คุ้มการล้อมของภูเขาโดยรอบ คือ ภูเขาชื่อคิณฑกภู บัณฑวะ อีสึคิลิ เวภาระ และเวปุลละ. แม้ในอรรถกถาปัณฑชาสูตร ในสุตตนิบาตท่านก็กล่าวว่า เพราะเมือง ราชคฤห์นั้น ตั้งอยู่เหมือนปรากฏในท่ามกลางภูเขา 5 ลูกมีชื่อว่า บัณฑวะ คิณฑกภู เวภาระ อีสึคิลิ และเวปุลละ เพราะเหตุนี้ชาวโลกจึงเรียกว่า เมืองมีภูเขาเป็นคอก.

แม่ในอัฐวิสัยจยสูตร (ในลัญจกนิคาย) ท่านก็กล่าวว่

ก็ภูเขานั้นนั่นแลชื่อว่าเวปุลละ เรากล่าวว่าเป็นภูเขา
ใหญ่ สูงกว่าภูเขาคิชฌกูฏ ในหมู่ภูเขาที่เป็นคอกของ
ชวามคช.

(57) ในอรรถกถาของอัฐวิสัยจยสูตรนั้นท่านก็กล่าวว่ คำว่ในหมู่ภูเขาที่เป็นคอก อธิบายว่
ตั้งอยู่ในภูเขาที่เป็นคอก คือ ในภูเขาที่แวกล้อมแคว้นมคชอยู่. และในฎีกาของอรรถกถา
อัฐวิสัยจยสูตรนั้นท่านก็กล่าวว่ คำว่ในภูเขาที่แวกล้อม หมายความว่า ในเมืองราชคฤห์
ที่ได้นามว่ ในภูเขาที่แวกล้อม เพราะเป็นเมืองที่ภูเขา 5 ล้อมแวกล้อมไว้.

ในบรรดาภูเขาทั้ง 5 นั้น ภูเขาเวปุลละมีชื่อว่าปาจีนวัสสะ ในกาลของพระผู้มี
พระภาคเจ้าทรงพระนามว่กกุสันธะ. มนุษย์ทั้งหลายมีชื่อว่าทิวระ. พวกเขาขึ้น
สู่ภูเขานั้นด้วยเวลา 4 วันลงด้วยเวลา 4 วัน. ภูเขาเวปุลละมีชื่อว่าวงกต ในกาล
ของพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่โกณฑกมนะ. มนุษย์ทั้งหลายมีชื่อว่าโรหิตัสสะ.
พวกเขาขึ้นสู่ภูเขานั้นด้วยเวลา 3 วันลงด้วยเวลา 3 วัน. ภูเขาเวปุลละมีชื่อว่า
สุภัสสะ ในกาลของพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่กัสสปะ. มนุษย์ทั้งหลายมีชื่อว่า
อัปปียะ. พวกเขาขึ้นสู่ภูเขานั้นด้วยเวลา 2 วันลงด้วยเวลา 2 วัน. ภูเขา
เวปุลละมีชื่อว่าเวปุลละ ในกาลของพระผู้มีพระภาคเจ้าของชาวเรา. มนุษย์ทั้งหลาย
มีชื่อว่ามาคชกะ. พวกเขาขึ้นสู่ภูเขาเวปุลละด้วยเวลาครึ่งหนึ่งลงด้วยเวลาครึ่งหนึ่ง.
ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสถึงความหมายอันพระองค์เคยตรัสมาแล้วใน
เวปุลละบัพพตสูตรโดยนัยว่ คุณกรภิกษุทั้งหลาย เรื่องเคยมีมาแล้ว ภูเขาเวปุลละนี้เคยมี
ชื่อปาจีนวัสสะ เป็นต้น แล้วตรัสอีกว่

(58) ภูเขาชื่อปาจีนวัสสะ เป็นของหมู่มนุษย์ชื่อทิวระ
ภูเขาชื่อวงกตเป็นของหมู่มนุษย์ชื่อโรหิตัสสะ
ภูเขาชื่อสุภัสสะ เป็นของหมู่มนุษย์ชื่ออัปปียะ
ภูเขาชื่อเวปุลละเป็นของหมู่มนุษย์ชื่อมาคชกะ.

อนึ่ง ในอรรถกถาของเวปุลละบัพพตสูตรนั้นท่านกล่าวไว้ว่า คำว่าขึ้นด้วยเวลา 4 วันนี้ พระองค์ศรีสหมายถึงบุรุษผู้มีกำลังปานกลาง. คำว่าขึ้นด้วยเวลา 3 วัน ได้ยินว่า ในระหว่างพระพุทธเจ้า 2 พระองค์เพียงเท่านั้น แน่นดินสูงขึ้น 1 โยชน์. ภูเขา นั้น จึงสูง 3 โยชน์. ขนาดและการเปลี่ยนชื่อของภูเขาเวปุลละนั้น พระองค์ศรีสแสดง ไว้ในเวปุลละบัพพตสูตรอย่างนี้. ก็ภูเขาเวปุลละนี้ไม่ใช่ชื่อของภูเขาทั้งหลายอื่น ๆ. ส่วนภูเขาที่พระเจ้าเจตราชทั้งหลาย เมื่อหลอแกลงทางที่จะมุ่งไปถึงภูเขาวงกต กล่าวว่

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ถัดไปพระองค์จะทอดพระ
เนตรเห็นภูเขาชื่อเวปุลละ.

พึงทราบว่ ภูเขาภูคนั้นเป็นภูเขาภูคนอกจากภูเขาเวปุลละที่กล่าวถึงนั้น.

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในอิสสิคิลิสูตรว่ คุกรภิกษุทั้งหลาย เรื่องเคยมี มาแล้ว พระปัจเจกพุทธเจ้า 500 พระองค์ได้อยู่ประจำตลอดกาลนานในภูเขาอิสสิคิลินี้. พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้ง 500 พระองค์เหล่านั้นเสด็จเข้าไปสู่ภูเขานี้. แต่เข้าไปแล้ว ไม่ปรากฏ(ว่าเสด็จกลับออกมา). มนุษย์ทั้งหลายเมื่อเห็นเหตุการณ์นี้ เข้าต่างก็พากัน กล่าวว่ ภูเขาภูคนี้ก็สิ้นกินถุญ์เหล่านั้น. ชื่อ อิสสิคิลิ อิสสิคิลิ จึงเกิดขึ้น.

อนึ่ง ในอรรถกถาของอิสสิคิลิสูตรนั้นท่านกล่าวไว้ว่ ที่ว่าแลเห็นเข้าไป แต่ เข้าไปแล้วไม่เห็นอีก หมายความว่า (พระปัจเจกพุทธเจ้าเหล่านั้น)เสด็จเที่ยวไปโปรด สัตว์แล้วกระทำกตกิจในสถานที่ตามที่สำราญ เสด็จกลับมาได้ทำให้ภูเขานั้นแยกเป็น 2 ส่วนราวกะเปิดประตูบานใหญ่ทั้งคูภายในห้องพระเจดีย์ เสด็จเข้าไปภายในแล้วทรงเนรมิต สถานที่พักเวลากลางคืนและสถานที่พักเวลากลางวัน แล้วประทับอยู่ ณ ที่นั้น. (59) เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวอย่างนี้. ก็พระปัจเจกพุทธเจ้าเหล่านั้นประทับอยู่ ณ ที่นั้น ตั้งแต่เมื่อไร. ดังได้สดับมา ในอดีตกาล เมื่อพระตถาคตยังมีโคอุบถิ มีกุลชิกานางหนึ่ง ในหมู่บ้านแห่งหนึ่งใกล้เมืองพาราณสีรักษานาอยู่ ได้ถวายคอกบัวหลวงคอกหนึ่งกับข้าวตอก 500 คอกแก่พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าองค์หนึ่งแล้วขอให้มีบุตร 500 คน. ก็ในขณะนั้นเอง

มีนายพรานเนื้อ 500 คน ได้ถวายเนื้ออันอร่อยแล้วตั้งความปรารถนาว่า พวกเราทั้งหลาย
 พึงเป็นบุตรของนางผู้นี้. นางนั้นได้ดำรงอยู่ตลอดอายุ จุติไปบังเกิดในเทวโลก.
 จุติจากนั้นมาเกิดอยู่ในคอกบัวหลวงในสระที่เกิดเองตามธรรมชาติ. คาบสัณฐ์หนึ่งได้
 เห็นนางเข้าก็นำมาเลี้ยงดูไว้. เมื่อนางเดินไปจะมีคอกบัวหลวงบุคขึ้นมาจากพื้นดินทุก
 ย่างก้าว. ชาวป่าคนหนึ่งได้เห็นเข้าก็กราบไหว้ขอพระราชาแห่งเมืองพาราณสี.
 พระราชาทรงนำนางนั้นมาแล้วแต่งตั้งให้เป็นอัครมเหสี. นางก็ได้ตั้งครรภ์ขึ้น.
 มหาปทุมกุมารได้อาศัยอยู่ในครรภ์มารดา. ส่วนพวกที่เหลือได้อาศัยรกเกิด. กุมาร
 ทั้งหมดเหล่านั้นเมื่อเจริญวัยขึ้นได้ไปเล่นในสระบัวหลวงในพระอุทยาน นั่งบนคอกบัวหลวง
 คนละคอก ๆ กำหนดความสิ้นความเสื่อม(เป็นปัจจุย)แล้วก็ได้บรรลุปัจเจกโพธิญาณ.
 พระปัจเจกพุทธเจ้าเหล่านั้นได้ทรงกล่าวคาถาเป็นความเฉลยอย่างนี้ว่า

เพราะแลเห็นคอกบัวหลวงที่งอกในสระ เกิดจากใบ
 และคอกอันวิจิตร บานเต็มที่แล้ว มีหมูแมลงภูบินตอม
 แล้ว ทราบว่าเข้าถึงความไม่เที่ยง พึงเป็นผู้ทอง
 เทียวไปผู้เดียวเหมือนแรค.

พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลายเหล่านั้นได้ประทับอยู่ในภูเขานั้นในกาลนั้น. และชื่อของ
 ภูเขานั้นว่า อีสึคิลิ ก็ได้เกิดขึ้นในครั้งนั้น ด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง ในเสถวักคทานกล่าวภูเขาพิเศษ 14 ลูก คือ ภูเขาชิลิกภูฏ ภูเขาเวภาระ
 ภูเขาเวปุลละ ภูเขาอีสึคิลิ ภูเขาบัพทวะ ภูเขาหิมพานต์ ภูเขาคันธมาทน์ ภูเขาเกลาส
 ภูเขาจิตตภูฏ ภูเขาสุทิสสนะ ภูเขาภัพภูฏ ภูเขาตีภูฏ(ตรีภูฏ) ภูเขาวิชณะ และภูเขาวังกะ.
 (60)ในบรรดาภูเขาทั้ง 14 ลูกนั้น ภูเขา 11 ลูกข้างต้นท่านกล่าวไว้แล้ว. ส่วนภูเขา
 3 ลูกตอนสุดท้าย ภูเขาลูกที่มี 3 ยอดชื่อตรีภูฏ เป็นภูเขาพิเศษลูกหนึ่ง. ภูเขาชื่อว่า
 วิชณะ เพราะวิเคราะห์ว่า ถูกความร้อนแรงแห่งการโคจรของดวงอาทิตย์แผดเผาอย่าง
 รุนแรง เป็นภูเขาพิเศษลูกหนึ่งที่ท่านมุ่งกล่าวไว้ว่า ต่อจากนั้น(สายน้ำ)ทำลายแผ่นดินแข็ง
 ไปทางอุโมงค์ตลอด 60 โยชน์แล้วกระทบภูเขาที่ขวางกันอยู่ชื่อวิชณะ ภูเขาชื่อว่าวังกะ

เพราะความเป็นภูเขาคดเคี้ยว เป็นภูเขาพิเศษลูกหนึ่ง. แม้คำว่าวงกต เป็นชื่อของ
 ภูเขาลูกนี้ก็มี. ด้วยเหตุนั้นในชาดกจึงกล่าวไว้ว่า ขอพระองค์จงประทับอยู่ ณ ภูเขาวังกะ
 และว่าข้าพเจ้าจะไม่สู้ภูเขาชื่อวังกะ. ในจริยาภิฎกทานกล่าวไว้ว่า ภูเขาวงกตอยู่ไกล.
 แม่ท่านอาจารย์อัคควังสะ ก็ไต่กล่าวไว้ว่า เมื่อครั้งจะกล่าววาทะ ปุพฺพโท ทานกล่าววาทะ
 วงกตปุพฺพโท เพราะลง ต อักษรอันไม่มีความหมายที่กลางคำ ตามนัยแห่งนิรุกติศาสตร์
 เพื่อการเปล่งเสียงไต่ง่าย. อีกอย่างหนึ่ง วังกตา คือ วังกะ. เหมือน เทวตา
 คือ เทวะ. และเหมือน ทิสตา คือ ทิสา. เพราะเหตุนี้คำว่า วงกตปุพฺพโท จึง
 มาจากคำว่า วงกตา และ ปุพฺพต ด้วยอำนาจของ ตาปัจจัย อย่างนี้ก็มี. อนึ่ง คำนี้
 ฟังเห็นด้วยอำนาจรสสะในท่ามกลาง. อีกอย่างหนึ่ง ภูเขานั้นชื่อวงกต เพราะวิเคราะห์
 ว่า มีลักษณะคดเคี้ยว. ต ปัจจัยในความหมายของ มนฺตุ ปัจจัย. เหมือนสถานที่
 ชื่อว่า ปุพฺพต(บรรพต) เพราะวิเคราะห์ว่า มีปุม. เพราะเหตุนี้คำว่า วงกตปุพฺพโท
 จึงมาจากคำว่า วงกต และ ปุพฺพต (อีกทางหนึ่ง)อย่างนี้ก็มี. อนึ่ง ในหมวดชาตุมีกฎ
 เป็นต้นและในสมาสกับที่ทานกล่าวไว้ว่า เว อักษรและ ต อักษรในท่ามกลางของนามที่เป็น
 สมาย่อมเติมลงได้ในฐานะอันควร. (ขยายความว่า) เว อักษรและ ต อักษรใน
 ท่ามกลางของนามทั้งหลายที่เป็นสมาย่อมเติมลงได้ในที่อันควร. (เช่น) วุฏฐิวาปรมา
 สรา (แปลว่า)สระทั้งหลายมีฝนเป็นอย่างยิ่ง. และ กุที วงกตปุพฺพโท (แปลว่า)
 ภูเขาวงกตอยู่ที่ไหน ต อักษรฟังเห็นว่าเป็นไปในความว่า มี หรือ เป็นไปในความหมาย
 ของตน. แลว่ากล่าวไว้ในศัพททศกัมปว่า ปุพฺพทาโท โท. แปลว่า โท ปัจจัย ย่อมมี
 แตนหน้าศัพท์ว่า ปุพฺพ เป็นต้น. ขยายความว่า แตนหน้าศัพท์มีศัพท์ว่า ปุพฺพ เป็นต้น ลง
 โท ปัจจัยในความหมายว่า นั่นของนั้นมีอยู่. (61)ภูเขาชื่อว่า ปุพฺพต เพราะวิเคราะห์
 ว่า ปุมของภูเขานั้นมีอยู่. ชื่อว่า วงกต เพราะวิเคราะห์ว่า ลักษณะคดเคี้ยวของภูเขา
 นั้นมีอยู่. ภูเขาตูกโค(มีลักษณะเช่นนั้น) ภูเขาตูกนั้นชื่อวังกะ.

ท่านอาจารย์อัคควังสะ เป็นพระภิกษุชาวเมืองอริมีทนนคร ประเทศพม่า
 เป็นผู้รจนาคัมภีร์ศัพท์นี้ตีพิมพ์ เมื่อ พ.ศ. 1697.

ส่วนในอรรถกถาภาสชาคกทานกล่าวไว้ว่า พระศาสดาทรงพาพระภิกษุเหล่านั้น
 ทั้งหมดเหาะขึ้นสู่อากาศไปสู่ภูเขาคินรวนด้วยฤทธานุภาพของพระองค์ ได้ประทับยืนใน
 ห้อยฟ้าอันแล้ว(ทรงแสดง)ภูเขาต่าง ๆ คือ ภูเขาทอง(กาญจนบรรพต) ภูเขาเงิน(ราชต-
 บรรพต) ภูเขาแก้วมณี(มณีบรรพต) ภูเขาซาก(หิงคุลบรรพต) ภูเขาอัญชัน(อัญชันบรรพต)
 ภูเขาคินรวน(สาณบรรพต) ภูเขาแก้วผลึก(ผลึกบรรพต) ในเขตป่าหิมพานต์อันน่ารื่นรมย์
 บรรดาภูเขาทั้งหลายนั้น คำว่าภูเขาทองนี้ พระองค์ศรีสหมายถึงภูเขาสุทัสสนภูฏ.
 เพราะภูเขาสุทัสสนภูฏนั้นล้วนแล้วไปด้วยทอง. อีกอย่างหนึ่ง มีข้อความที่กล่าวไว้ใน
 อรรถกถาตีพิมพ์ชดชดกอย่างนี้ว่า ก็ถ้าทองประมาณ 12 โยชน์มีอยู่ในภูเขาทองทางทิศ
 ตะวันตกของสระฉัพพินันต์. พญาช่างชื่อฉัพพินันต์ซึ่งมีบริวาร 8,000 ตัวห้อมล้อม อาศัย
 อยู่ ณ ถ้ำทองนี้ตลอดฤดูฝน (ภูเขาทองนี้) หมายถึงสุวรรณบรรพต. ก็ภูเขาเพื่อถ้ำนี้
 ตั้งอยู่ตรงกลางโค้งของภูเขาสุวรรณมีสสมบรรพตอันตั้งล้อมสระฉัพพินันต์ไว้. ส่วนคำว่า
 ภูเขาเงินนี้พระองค์ทรงหมายถึงภูเขาเกลาสุภูฏ. คำว่าภูเขาแก้วมณีนี้พระองค์ทรง
 หมายถึงภูเขาจิตภูฏ. คำว่าภูเขาอัญชันนี้พระองค์ทรงหมายถึงภูเขากาฬภูฏ.
 คำว่าภูเขาคินรวนนี้พระองค์ทรงหมายถึงภูเขาคันธมาทน์. สมจริงตั้งข้อความที่ใน
 อรรถกถาทั้งหลายมีอรรถกถาอัญญกรนิบาต สังคฤตกรนิกายเป็นต้นว่า ภูเขาคันธมาทน์
 ล้วนแล้วไปด้วยคินรวน(สาณ). เพราะท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาการังคิยชาคกวา คำว่า
 วิกิริย ในข้อความว่า วิกิริย สาณฺหิ ปัพพตานิ จ นั้นแปลว่า เร็ยรายแล้ว. ข้อ
 ความว่า สาณฺหิ ปัพพตานิ จ แปลว่าภูเขาที่เป็นคินรวนและภูเขาที่เป็นหิน ดังนั้น
 ความหมายของคำว่า สาณฺหิ คือ คินรวน ย่อมถูกต้อง.

(62)แม้ท่านอาจารย์ผู้เชี่ยวชาญคัมภีร์ชาคกก็ได้กล่าวไว้ในอรรถกถาเทวารชาคก
 ว่า คำว่า สาณฺหิแปลว่า แปลความว่า ป่าจึงมีอยู่บนภูเขาที่มีส่วนผสมของคินรวน แล้ว
 กล่าวในอรรถกถาเวสสันดรชาคกวา คำว่า สาณฺหิ ปัพพตํ หมายถึงภูเขาที่มีส่วนผสม.
 ก็ความเป็นภูเขาผสมกันในที่นี้ เกิดจากเหตุที่คินรวนและหินผสมกัน. ด้วยเหตุนี้แล
 ในอรรถกถาอุปสติกขันธกะท่านจึงกล่าวไว้ว่า ภูเขามี 3 อย่าง คือ ภูเขาที่เป็นคินรวนล้วน

ภูเขาที่เป็นหินล้วน และภูเขาที่มีส่วนผสมของทั้งสองอย่าง.
ภูเขาซากและภูเขาแก้วลึก จึงทราบว่าเป็นภูเขาพิเศษ.

แต่ภูเขาอีก 2 ลูก คือ

เรื่องภูเขาหิมพานต์เป็นต้น จบ.

(เรื่องภูเขาจักรวาล)

ภูเขาจักรวาลหยั่งลงในน้ำ 82,000 โยชน์และผูกพันขึ้นไปมีประมาณเท่ากัน.
สมจริงดังข้อความที่ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาทั้งหลายว่า

ภูเขาจักรวาลหยั่งลงในห้วงมหรณพ 82,000 โยชน์
ผูกพันขึ้นไปมีประมาณเท่ากัน ภูเขาจักรวาลนี้ตั้งแวด
ล้อมโลกธาตุทั้งปวงนั้นไว้.

อนึ่ง ในภูิกาทันหลายมีภูิกาทันของอรรถกถานั้นเป็นต้นท่านกล่าวไว้ว่า คำว่า
จุกวาทสิद्धจโย ก็คือ ภูเขาจักรวาล. ข้อความว่า ภูเขาจักรวาลนี้ตั้งแวดล้อมโลก-
ธาตุทั้งปวงนั้นไว้ อธิบายว่า ภูเขาจักรวาลตั้งล้อมภูิกาทันซึ่งกล่าวไว้แล้วแต่บนหลังนั้น
ทั้งหมด นี้ชื่อว่า โลกธาตุนั้น. (63)ม อัครมีมาเพราะอำนาจของบทสนธิ.
อาจารย์ทั้งหลายกล่าวสัมพันธในประโยคนี้อย่างนี้ว่า ภูเขาจักรวาลตั้งล้อมรอบโลกธาตุ
ทั้งหมดนั้นไว้. ฟังทราบรูปของการอธิบายว่า ภูเขาจักรวาลที่กล่าวไว้แล้วอย่างนี้ก็คือโลก-
ธาตุนั้นเอง. ฟังเห็นรูปของการอธิบายว่า เว้นฐานของภูเขาสิद्धจโยในท่ามกลางเสีย
ค้ำแต่ละค้ำจะยาวประมาณ 559,725 โยชน์. ค้ำยเหตุ้นั้น ในค้ำภีร์โลกที่ปกสาร
ท่านจึงกล่าวไว้ว่า เว้นภูเขาสิद्धจโยแล้ว ครึ่งหนึ่งของภูเขาจักรวาลจะยาวประมาณ
559,725 โยชน์. เพราะเหตุ้นั้น เมื่อรวมความยาวตามโยชน์อย่างทีกล่าวไว้แล้ว
ในค้ำทั้งสองเข้าค้ำยกันจะเป็น 1,119,450 โยชน์. จำนวน(1,119,450 โยชน์)นั้น
รวมกับจำนวนโยชน์ของฐานภูเขาสิद्धจโยจะเป็น 1,203,450 โยชน์. จำนวน(1,203,
450 โยชน์)นั้น เป็นความยาวค้ำตรง(เส้นผ่าศูนย์กลาง)ของค้ำในของภูเขาจักรวาล.
วัดโดยรอบได้ 3,610,350 โยชน์. รวมความยาวค้ำตรงตามที่กล่าวไว้และฐานของ

ภูเขาจักรวาลเข้าด้วยกันจะเป็น 1,285,450 โยชน์. จำนวน(1,285,450 โยชน์)
 นั้นเป็นความยาวด้านตรง(เส้นผ่าศูนย์กลาง)ของด้านภายนอกของภูเขาจักรวาล.
 วัดโดยรอบได้ 3,856,350 โยชน์.

กัณฑ์ที่ 2 ชื่อว่า การชี้แจงเรื่องภูเขา ในคัมภีร์จักรกวางพิภพนี้ จบลงด้วย
 ประการดังนี้.

(กัณฑ์ที่ 3)

(เรื่องสมุทร)

(64) สมุทรมี 2 อย่างได้แก่สี่สมุทรและอสีตสมุทร. ในสมุทรทั้ง 2 อย่าง
 นั้น สี่สมุทรพึงทราบได้ตามนัยที่ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาทั้งหลายเป็นต้น. จริงอยู่
 พระอรรถกถาจารย์เมื่อพรรณนาความหมายของบาทพระคาถานี้ว่า ได้ทอดพระเนตรภูเขา
 ทั้งหลายอันเป็นฝั่งของสี่หันทคร ได้กล่าวว่า ดังได้สดับมา น้ำในมหาสมุทรนั้นเป็นน้ำอัน
 ละเอียด แม้แต่เพียงแววขนนกยุ้งตกลงไปก็ไม่อาจจะลอยได้ ย่อมจมลงทันที เพราะ
 เหตุนี้มหาสมุทรนั้นจึงเรียกว่า สี่มหาสมุทร แล้วแสดงสี่สมุทร 7 อย่างด้วยข้อความ
 ว่า ในระหว่างของภูเขาทั้งสองนั้นมีสี่หันทครมหาสมุทรข้างหนึ่ง เป็นต้น ในการพรรณนา
 ความหมายของบาทพระคาถาที่ว่า สุธัสสนะ กรวิก ดังนี้.

ส่วนในฎีกาของชัชชนียวัคค์ ในชั้นธกวัคค์ท่านได้กล่าวไว้ว่า สมุทรทั้งหลายที่อยู่
 ระหว่างภูเขาทั้งหลายมีภูเขาคุณธรเป็นต้น ชื่อ สี่หันทครสมุทร. ดังได้สดับมา ในสี่หันทคร-
 สมุทรนั้นลมไม่พัด ในที่นั้นไม่ว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่ง(ตกลงไป)ย่อมจมทันที เหมือนตกลงไปในสาย
 น้ำสี่หันทคร เพราะเหตุนี้ ภูเขาทั้งหลายมีภูเขาคุณธรเป็นต้นที่ค้ำล้อมรอบสี่หันทครสมุทร
 นั้นจึงได้ชื่อว่า สี่ทบรรพต. คำกล่าวที่ว่า ราวกะมหาสมุทรอันราบเรียบในสี่หันทคร ท่าน
 หมายถึงสี่หันทครสมุทรนั่นเอง. แม้ในฎีกาพระวินัยปิฎกก็กล่าวไว้ว่า ชื่อว่าสี่สมุทรทั้งหลาย

ยอมอยู่ในระหว่างภูเขาทั้งหลายมีระหว่างภูเขาสิเนรุและภูเขาโยคนธร เป็นต้น. ดังได้
 สดับมา น้ำในสี่สมุทรทั้งหลายนั้นเป็นน้ำอันละเอียด แม้แต่เพียงแนวขนนกยูงที่ทิ้งลงไปก็
 ไม่อาจจะลอยอยู่ได้ ย่อมจมทันที เพราะเหตุนั้นสมุทรทั้งหลายเหล่านั้นจึงเรียกชื่อว่า
 สี่สมุทร.

ก็สมุทรในระหว่างภูเขาสิเนรุและภูเขาโยคนธรรนั้นกว้าง 84,000 โยชน์ ตอน
 ที่ใกล้ภูเขาสิเนรุก็ลึกเท่านั้น ต่อจากนั้นจะตื้นขึ้นตามลำดับ ตอนที่ใกล้ภูเขาโยคนธรจะลึก
 42,000 โยชน์. สมุทรในระหว่างภูเขาโยคนธรและภูเขาอิสินธรกว้าง 42,000 โยชน์
 ตอนที่ใกล้ภูเขาโยคนธรก็ลึกเท่านั้น ต่อจากนั้นจะตื้นขึ้นตามลำดับ ตอนที่ใกล้ภูเขาอิสินธร
 จะลึก 21,000 โยชน์. (65) สมุทรในระหว่างภูเขาอิสินธรและภูเขากรวิกกว้าง
 21,000 โยชน์ ตอนที่ใกล้ภูเขาอิสินธรก็ลึกเท่านั้น. ตอนที่ใกล้ภูเขากรวิกจะลึก
 10,500 โยชน์. สมุทรในระหว่างภูเขากรวิกและภูเขาสุทัสสนะกว้างและลึก 10,
 500 โยชน์ตอนที่ใกล้ภูเขากรวิก. ตอนที่ใกล้ภูเขาสุทัสสนะจะลึก 5,250 โยชน์.
 สมุทรในระหว่างภูเขาสุทัสสนะและภูเขาเนมินธรกว้างและลึก 5,250 โยชน์ตอนที่ใกล้
 ภูเขาสุทัสสนะ. ตอนที่ใกล้ภูเขาเนมินธรจะลึก 2,625 โยชน์. สมุทรในระหว่าง
 ภูเขาเนมินธรและภูเขาวิณฑกกว้างและลึก 2,625 โยชน์ตอนที่ใกล้ภูเขาเนมินธร.
 ตอนที่ใกล้ภูเขาวิณฑกจะลึก 1,312 โยชน์ 2 คาวุต. สมุทรในระหว่างภูเขาวิณฑก
 และภูเขาอัสดกัณณ์กว้างและลึก 1,312 โยชน์ 2 คาวุตตอนที่ใกล้ภูเขาวิณฑก. ตอน
 ที่ใกล้ภูเขาอัสดกัณณ์จะลึก 656 โยชน์ 1 คาวุต.

แม้ในภิกขุวินัยปิฎกกล่าวถึงขนาดส่วนกว้างและส่วนลึกของสี่สมุทรทั้ง 7
 สายตามนัยอย่างนี้ว่า สมุทรในระหว่างภูเขาสิเนรุและภูเขาโยคนธรรกว้าง 84,000 โยชน์
 ตอนที่ใกล้ภูเขาสิเนรุจะลึก 84,000 โยชน์. สมุทรนั้นจะตื้นขึ้นตามลำดับ ตอนที่ใกล้
 ภูเขาโยคนธรจะลึก 42,000 โยชน์ เป็นต้น.

ส่วนในคัมภีร์โลกที่ปกสารท่านแสดงถึงความลึกตามปกติของสี่สมุทรทั้งหลาย
 อย่างนี้ว่า

สี่ทศกรในระหว่างภูเขาบุคนธรและภูเขาสิเนรุกลี และกว้างเท่ากับส่วนสูงของภูเขาสิเนรุ อนึ่งแม่สมุทรในระหว่างภูเขาบุคนธรและภูเขาสิเนรุกลี และกว้างเท่ากับส่วนสูงของภูเขาบุคนธร ประมาณของน้ำทั้งสี่และกว้างของสาครที่เหลือเท่ากับส่วนสูงโดยรอบ มณฑลพิทิงทราบด้วยอาการอย่างนี้เทียว.

(66) เมื่อแสดงถึงความลึกโดยพิเศษของสี่สมุทรสายสุดท้าย เพื่อที่จะแสดงว่าเรื่องในสี่สมุทรสายก่อน ๆ หึ่งเห็นอย่างนี้แล้ว ท่านจึงกล่าวไว้ว่าสาครในท่ามกลางภูเขาวิณฑกและภูเขาอัสดกัณณ์มีความกว้าง 1,312 โยชน์และมีความลึกตอนที่ใกล้ภูเขาวิณฑกเท่ากัน คือ มีประมาณเท่าส่วนสูงของภูเขา(วิณฑก) จากนั้นก็ขึ้นตามลำดับ ตอนที่ใกล้ภูเขาอัสดกัณณ์จะลึกเพียง 656 โยชน์.

ก็สมุทรอื่นนอกจากสี่สมุทรทั้ง 7 สายตามที่ได้อธิบายไปแล้วนั้น ชื่อ อสีสมุทร. จริงอยู่ โดยรอบคานนอกของภูเขาอัสดกัณณ์มีทะเลน้ำเค็ม. ทะเลน้ำเค็มนั้น ตอนที่ใกล้ภูเขาอัสดกัณณ์ลึก 656 โยชน์ 1 คาวุต จากนั้นก็ขึ้นขึ้น ๆ โดยลำดับ จะตื้นยิ่งนัก ตอนที่ใกล้ที่ฝั่งทวีปทั้งหลาย. ต่อจากนั้นทะเลน้ำเค็มนั้นก็ลึกลง ๆ ตามลำดับจนถึงภูเขาจักรวาลจะลึกลงไปเรื่อย ๆ จนที่ใกล้ภูเขาจักรวาลจะลึก 82,000 โยชน์. ก็เมื่ออธิบายอย่างนี้ความลุ่มลึกไปโดยลำดับตั้งแต่ขอบเขตทวีปจนถึงเชิงเขาสิเนรุและเขาจักรวาลของมหาสมุทรทั้งหลายย่อมถูกต้อง. ด้วยเหตุนี้ ในฎีกาพระวินัยปิฎกท่านจึงกล่าวไว้ว่า มหาสมุทรลุ่มลึกตามลำดับจนถึงใกล้เชิงเขาจักรวาลชั้นใด จนถึงใกล้เชิงเขาสิเนรุก็ชั้นนั้น.

(67) ก็การที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรวมมหาสมุทรทั้งสิ้นที่ตั้งล้อมภูเขาสิเนรุภูเขาบริกัณฑ์และทวีปในจักรวาลทั้งสิ้นนี้เป็นอันเดียวกัน ทรงแสดงความลุ่มลึกโดยลำดับของมหาสมุทรนั้น พระองค์ตรัสไว้ในอฎฐกนิบาต อังคุตตรนิกายว่า อุกกริกษุทั้งหลาย มหาสมุทรลุ่มไปโดยลำดับ ลาดไปโดยลำดับ ชะเง้อมไปโดยลำดับ มีไซ้เป็นแหวยาวไป

นั้นแล. อนึ่ง ในอรรถกถาของอัฐกนิบาต อังคุตตรนิบาตนั้นท่านได้กล่าวไว้ว่า ข้อความ
ว่า มิใช่เป็นเหวยาวไปนั้นแล หมายความว่า มิได้เป็นเหวตั้งแต่ต้นไปทีเดียวเหมือนตลิ่งชัน
หรือบ่อน้ำใหญ่. เพราะทะเลน้ำเค็มนั้นตั้งต้นแต่ส่วนที่เป็นฝั่งจะค่อย ๆ ลึกลงไปตาม
ลำดับ คือ 1 องคุลี 2 องคุลี 1 คีม 1 ศอก 1 ยัญฐี (7 ศอก) 1 อุษภ (20 ยัญฐี)
ครึ่งควาต 1 ควาต ครึ่งโยชน์ และ 1 โยชน์ ลึกลงไปเรื่อย ๆ จนที่ใกล้เชิงเขาสิเนรุ
จะลึก 84,000 โยชน์. ในข้อความเหล่านั้น คำว่า ตีรเทศโต หมายความว่า ตั้งต้น
แต่ฝั่ง อธิบายว่า ตั้งต้นแต่ที่อันตึงเรียบกว่า ฝั่งของสมุทร.

ด้วยเหตุนี้ ในปาตลวคคทานจึงใช้คำว่า เวลา (ฝั่ง) และ กุลเทศ (ฝั่ง)
ของสมุทรมัน. อนึ่ง ในฎีกาของปาตลวคคทานได้กล่าวไว้ว่า สถานที่อันเป็นฝั่ง (กุลเทศ)
ของสมุทรมันชื่อ เวลา เพราะวิเคราะห์ว่า ความขยายของสมุทรโดยอมลันลึกลง ความ
ลึกลงของการขยายไปของสมุทรมันชื่อว่า เวลา อาเทศ ร เป็น ค. ถ้ามีคำถาม
สอดเข้ามาว่า อะไรคือฝั่งของสมุทรมัน. เฉลยว่า ในบรรดาสมุทรทั้ง 4 มีสมุทรค่าน
โตเป็นต้น เพราะการจำแนกค่านทั้ง 4 ของภูเขาสิเนรุมีค่านโตและค่านอื่น ๆ ภูเขา
จักรวาลได้ชื่อว่าเป็นฝั่งค่านนอกของสมุทรค่านโต ภูเขาสิเนรุได้ชื่อว่าเป็นฝั่งค่านใน.
สมุทรค่านโตมี 2 อย่างแบ่งเป็นสี่สมุทรและอสีสมุทร. ในสมุทรทั้ง 2 นั้น ภูเขาสิเนรุ
และภูเขาบริกษิตทั้งหลายชื่อว่าเป็นฝั่งเฉพาะค่านหนึ่งของสี่สมุทร. ก็ในสถานที่อันมิ
ได้เป็นที่ตั้งของทวีปทั้งหลาย ภูเขาอัสดกัลลได้ชื่อว่าเป็นฝั่งค่านในของอสีสมุทร. (68)
ส่วนฝั่งค่านนอกก็เป็นอย่างที่ได้กล่าวแล้ว. ก็ในสถานที่อันเป็นที่ตั้งของทวีปทั้งหลาย
อสีสมุทรมี 2 อย่างคือสมุทรค่านในและสมุทรค่านนอก. ในอสีสมุทรทั้ง 2 อย่างนั้น
ภูเขาอัสดกัลลเป็นฝั่งค่านในของอสีสมุทรค่านใน ขอบเขตทวีปเป็นฝั่งค่านนอก และขอบ
เขตทวีปเป็นฝั่งค่านในของอสีสมุทรค่านนอก ภูเขาจักรวาลเป็นฝั่งค่านนอก. ในคำว่า
ตั้งต้นแต่ส่วนที่เป็นฝั่งนั้น พึงเห็นรูปของการอธิบายว่า ที่ท่านกล่าวไว้ว่าตั้งต้นแต่ส่วนที่เป็นฝั่ง
(ตีรเทศโต) หมายถึง ฝั่ง กล่าวคือขอบเขตทวีป. จริงอยู่ การกำหนดความลึก 1
องคุลีหรือ 2 องคุลีในขอบเขตของทวีปนั้นนั้นแล ฎีกแล้ว (แต่ทอง) มิใช่ตอนที่ใกล้ฝั่งกล่าวคือ

ภูเขาดีเนรุภูเขาบริกษัณฑ์และภูเขาจักรวาล. เพราะสมุทรมัน ในตอนที่ใกล้ภูเขาดีเนรุภูเขาบริกษัณฑ์และภูเขาจักรวาลนั้น ลึกถึง 84,000 โยชน์เป็นต้นทีเดียว.

ส่วนในคัมภีร์โลกที่ปกสารท่านกล่าวไว้ว่า แม้ทะเลน้ำเค็มตั้งอยู่โดยลำดับตั้งแต่ภูเขาอัสดกัณณ์ บางแห่งในที่ตั้งของทวีปทั้งหลายมีความลึกประมาณ 100 วาที่มี. ต่อจากนั้นก็ลึกลงไปอีกจนถึงที่ใกล้ภูเขาจักรวาล จึงมีความลึกถึง 82,000 โยชน์. ก็เพราะตั้งแต่คานนอกของภูเขาอัสดกัณณ์ไปจนถึงภูเขาจักรวาลวัดได้ 351,365 โยชน์กับ 2 คาวุต 2 โกส¹ ฉะนั้นในสถานที่อันมิได้เป็นที่ตั้งของทวีปทั้งหลาย ทะเลน้ำเค็มก็จะกว้างประมาณเท่านั้นนั่นทีเดียว.

ก็ในฐีกาทั้งหลายมีฐีกาจินาสังการเป็นต้น ท่านเว้นจำนวน 2 คาวุตและ 2 โกส เพราะอีกพระบาลีว่า ส่วนที่น้อยส่วนที่พร่องหรือส่วนที่เกินยอมไม่เข้าถึงการนับ (ไม่ต้องนับ) แล้วกล่าวว่า ตั้งแต่คานนอกของภูเขาอัสดกัณณ์จนถึงภูเขาจักรวาลวัดได้ 351,365 โยชน์. แต่ในสถานที่อันเป็นที่ตั้งของทวีปทั้งหลาย ความกว้างของทะเลน้ำเค็มนั้น ท่านกล่าวไว้ในฐีกาทั้งหลายมีฐีกาจินาสังการเป็นต้นอย่างนี้ว่า ตั้งแต่คานนอกของภูเขาอัสดกัณณ์ไปจนถึงขอบเขตของชมพูทวีป ทะเลน้ำเค็มกว้าง 66,503 โยชน์. ชมพูทวีปกว้าง 10,000 โยชน์. ตั้งแต่ท่ามกลางของชมพูทวีปไปจนถึงภูเขาจักรวาล ทะเลน้ำเค็มกว้าง 279,860 โยชน์. (69) สำหรับคำว่า ชมพูที่ปมชมพูโค ในฐีกาทั้งหลายมีฐีกาจินาสังการเป็นต้นนั้นท่านแสดงว่า ครึ่งหนึ่งของชมพูทวีปถูกน้ำท่วมแต่ทีเดียว. ถึงอย่างนั้น ข้อความนั้นก็ไม่ต้องสงสัยกับบรรดกถาอัฐกนิบาต อังคุตตรนิกายที่ว่า ตั้งแต่ใต้ขึ้นมา ชมพูทวีปนี้มีประมาณ 10,000 โยชน์. ในประมาณ 10,000 โยชน์นั้นสถานที่ประมาณ 4,000 โยชน์ถูกน้ำท่วม ถือว่าเป็นทะเล. อนึ่ง ในฐีกาของบรรดกถาอัฐกนิบาต อังคุตตรนิกาย

¹พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ปทานุกรม บาลี-ไทย อังกฤษ
สันสกฤต (มหามกุฏราชวิทยาลัย : 2513), หน้า 249 ว่า "1 โกส เท่ากับ 500
 ชั่วคืนชณู ประมาณ 600 - 700 หลา".

นั้นมืออธิบายว่า (ชมพูทวีป) ยาวและกว้างประมาณ 10,000 โยชน์. เพราะเหตุนี้ท่านจึงได้กล่าวคำว่า ตตฺถ เป็นต้น. สัตว์ทั้งหลายที่จะเข้าไปอยู่อาศัยในสถานที่ที่ลูกน้ำท่วมานั้น ถือว่าสิ้นบุญแล้ว. เพราะเหตุนี้ ก็คำใดที่ท่านกล่าวไว้ในตอนแรกในฎีกาของอรรถกถาอรรถกถนิบาต อังคุตตรนิกายว่า กว้าง คำนั้นต้องยึดความหมายว่า กว้างในทิศทั้ง 4 ซึ่งจะถูก. แม้ในคำว่า 60 โยชน์นี้ ฟังเห็นว่า ข้อความว่า 2 โยชน์ 2 คาวุตและ 2 โกส ก็ควรกล่าวไว้ตามคำที่ท่านได้เอ่ยไว้แล้ว. เพราะตั้งแต่คานในของภูเขาสิเนรุถึงคานนอกของภูเขาสัสสกันณวัคโค 208,359 โยชน์กับ 1 คาวุต 2 โกส. ตั้งแต่คานนอกของภูเขาสัสสกันณวัคโคถึงกึ่งกลางของชมพูทวีปวัคโค 71,503 โยชน์ เพราะเหตุนี้ ตั้งแต่คาน(นอก)ของภูเขาสิเนรุถึงกึ่งกลางของชมพูทวีปวัคโค 279,862 โยชน์กับ 1 คาวุตและ 2 โกส. เพราะเหตุนี้ ตั้งแต่กึ่งกลางของชมพูทวีปถึงภูเขจักรวาลวัคโค 279,862 โยชน์กับ 2 คาวุตและ 2 โกส ก็แต่ครั้งอธิบายอย่างนี้ ข้อความใดที่ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาทั้งหลายนั้นว่า เว้นภูเขาสิเนรุแล้ว ครั้งหนึ่งของจักรวาลวัคโค 559,725 โยชน์. ข้อความนั้นย่อมเป็นค่ากล่าวที่ถูกต้อง. ส่วนข้อความใดที่ท่านได้กล่าวไว้ในอรรถกถาทั้งหลายนั้นว่า ตั้งแต่คานในที่ภูเขาสิเนรุถึงคานนอกที่ภูเขาสัสสกันณวัคโค 208,360 โยชน์. (70) ในข้อความทั้งหลายเหล่านั้น คำว่า ปาริมปสูตี แปลว่า คานนอก. เพราะตั้งอยู่ระหว่างภูเขาสิเนรุและภูเขาสัสสกันณ ท่านจึงได้กล่าวอย่างนี้. แม้ในคำว่า 60 โยชน์(ของจำนวน 208,360 โยชน์)นั้น ยังมีจำนวน 2 คาวุตและ 2 โกสที่เกินไป เพราะเหตุนี้ความหมายว่า 59 โยชน์กับ 1 คาวุตและ 2 โกส ย่อมถูกต้อง. เมื่อเป็นเช่นนี้ ตั้งแต่คาน(นอก)ของภูเขาสิเนรุถึงคานในของภูเขาสัสสกันณวัคโค 208,031 โยชน์กับ 1 คาวุต. สีสสมุทรโค(ตั้งอยู่)ในระหว่างนี้. ตั้งแต่คานนอกของภูเขาสัสสกันณจนถึงคานในของภูเขจักรวาลวัคโค 351,365 โยชน์กับ 2 คาวุตและ 2 โกส. อีสสมุทรโค(ตั้งอยู่)ในระหว่างนี้ เพราะเหตุนี้ฟังเห็นว่า สุมุทรมี 2 อย่างคือยอำนาจีสสมุทรและอีสสมุทร.

ก็สมุทร 2 อย่างได้แก่ สมุทรตามปกติที่ปุถุชนปรารถนาและสมุทรคืออายตนะในพระอธิษฐานที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้ในพระสูตร 2 พระสูตร ในสมุททวัคค

ในสหายนวักค์ พระสูตรแรกมีกล่าวเป็นต้นอย่างนี้ว่า กุกริกษุทั้งหลาย มุชฺชนผู้มีได้
 สติบแล้วย่อมเรียกว่า สมุทฺร สมุทฺร. กุกริกษุทั้งหลาย นั้นไม่ใช่สมุทฺรในวินัยของพระ
 อริยะ. กุกริกษุทั้งหลาย นั้นเป็นแอ่งน้ำใหญ่ เป็นห้วงน้ำใหญ่. กุกริกษุทั้งหลาย
 จักขุคือสมุทฺรของคน กำลังของจักขุนั้นสำเร็จด้วยรูป. พระสูตรที่ 2 มีกล่าวเป็นต้น
 อย่างนี้ว่า ฯลฯ สมุทฺร สมุทฺร ฯลฯ เป็นห้วงน้ำใหญ่. กุกริกษุทั้งหลาย รูปอันพึงรู
 แจกด้วยจักขุ ชันนาปรารธนา นาโคร น้าพอใจ น้ารัก ประกอบด้วยกาม ชวนให้กำหนด
 มีอยู่ กุกริกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า สมุทฺรในวินัยของพระอริยะ. ก็ในพระสูตรทั้ง 2
 นั้น ในพระสูตรแรกพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมวด 6 แห่งอายตนะภายในว่า สมุทฺร.
 ในพระสูตรที่ 2 ตรัสหมวด 6 แห่งอายตนะภายนอกว่า สมุทฺร.

ส่วนพระอรรถกถาจารย์ได้กล่าวไว้ว่า ในพระสูตรแรกของสมุทฺรทวิคค์ ข้อความ
 ว่า กุกริกษุทั้งหลาย จักขุคือสมุทฺรของคนนั้น. ชื่อว่าสมุทฺร เพราะความหมายว่า เต็ม
 ยาก หรือเพราะความหมายว่า เป็นที่รวมไว้ด้วยกัน. (71)สมุทฺร คือ จักขุ.
 เพราะตั้งแต่พื้นดินจนถึงอกนิกรุทรมโลก อารมณ์ต่าง ๆ มีสี่เขียวเป็นต้นรวมลงเท่าใดก็
 ไม่อาจที่ทำให้จักขุนั้นเต็มเปี่ยมได้ จักขุชื่อว่าสมุทฺร เพราะมีความหมายว่า เต็มยาก
 อย่างนี้. อนึ่ง จักขุชื่อว่าสมุทฺร เพราะเป็นอินทรีย์ไม่สำรวมแล้วในอารมณ์สี่เขียว
 เป็นต้น นั้น ๆ ประชุมกันอยู่ก็จะดำเนินไปสู่ความที่เป็นโทษ เพราะเป็นตัณหารละ (เหตุ)
 แห่งการเกิดของกิเลส เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่าสมุทฺร เพราะมีความหมายว่าเป็นที่รวมไว้
 ด้วยกัน. ข้อความว่า กำลังของจักขุนั้นสำเร็จด้วยรูป บัณฑิตพึงทราบอธิบายว่า
 กำลังที่สำเร็จด้วยรูปอันใด ๆ ประมาณไม่ได้ตามลักษณะของอารมณ์มีประเภทต่าง ๆ
 เช่นสี่เขียวเป็นต้น จักขุที่ประชุมกันอยู่ของสมุทฺร คือจักขุนั้นเอง เหมือนกับกำลังที่สำเร็จ
 ด้วยกลิ่นอันประมาณไม่ได้ของสมุทฺร. พึงทราบวินิจฉัยในพระสูตรที่ 2. คำว่าสมุทฺร
 อธิบายว่า ชื่อว่าสมุทฺร เพราะมีความหมายว่า เป็นที่ไหนไปรวมกัน เพราะมีความหมาย
 ว่าเป็นที่ชุม อธิบายว่าเป็นที่ชุมขึ้น.

อนึ่ง ในอนมตคคสัญญัตต์ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสความที่มหาสมุทฺรมี 4 มหาสมุทฺร
 อย่างนี้ว่า กุกริกษุทั้งหลาย น้ำตาใดที่ไหลออกอยู่ที่ที่ตั้งออกแล้วของพวกเขาเหล่านั้น

ผู้เดินไป ผู้ทองเหี่ยวไป กรำครวญอยู่ ร้องไห้อยู่ เพราะประสบกับสิ่งที่ไม่น่าพอใจ เพราะ
 พัดปรากจากสิ่งที่น่าพอใจ โดยกาลยาวนานนี้ น้ำตานันนั้นแลมากกว่า น้ำในมหา-
 สมุทรทั้ง 4 ไม่มากเท่านั้นเลย. อนึ่ง ในอรรถกถาอนมทัคคสัตตยัคคันั้นท่านกล่าวไว้ว่า
 คำว่า กนฺทฺทานิ (ของ...ผู้กรำครวญอยู่) แปลว่า ร้องไห้มีเสียง. คำว่า ปสฺสุสมุทฺติ
 (ไหลออก) แปลว่า ไหลไปแล้ว. คำว่า จตุสฺส มหาสมุทฺตฺเตสุ (ในมหาสมุทรทั้ง 4) แปลว่า
 ในมหาสมุทรทั้ง 4 ที่กำหนดด้วยรัศมีของภูเขาสีเนรุ. จริงอยู่ คำนทิสฺสตะวันออกของ
 ภูเขาสีเนรุล้วนแล้วไปช่วยเงิน. คำนทิสฺสตะวันกลางแล้วไปช่วยแก้วมณี. คำนทิสฺสตะ-
 วันตกล้วนแล้วไปช่วยแก้วมณี. คำนทิสฺสเหนือล้วนแล้วไปช่วยทอง รัศมีเงินและ
 แก้วมณีเปล่งออกไปจากคำนทิสฺสตะวันออกเฉียงใต้ รวมกันไปตามนิวมหาสมุทรจกฺกฺเขา
 จักรวาลแล้วหยุดอยู่. รัศมีแก้วมณีและแก้วมณีเปล่งออกไปจากคำนทิสฺสตะวันตกเฉียง-
 ใต้. รัศมีแก้วมณีและทอง เปล่งออกไปจากคำนทิสฺสตะวันตกเฉียงเหนือ. รัศมี
 ทองและเงินเปล่งออกไปจากคำนทิสฺสตะวันออกเฉียงเหนือ รวมกันไปตามนิวมหาสมุทรจก
 ภูเขาจักรวาลแล้วหยุดอยู่. (72) มหาสมุทรทั้ง 4 อยู่ในระหว่างรัศมีเหล่านั้น.
 คั้งนั้น คำว่าในมหาสมุทรทั้ง 4 พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงกล่าวหมายถึงมหาสมุทรทั้ง 4 นั้น.
 พึงทราบสมุทรทั้ง 4 คือ สมุทรคานไค สมุทรคานตะวันตก สมุทรคานเหนือ และสมุทร
 คานตะวันออก เพราะท่านกล่าวไว้ในฎีกาของอนมทัคคสัตตยัคคัว่า คำว่า จตุคฺคาโร (ทั้ง 4)
 หมายถึง มหาสมุทรทั้ง 4 แห่งจำแนกคานทิสฺสทิศไคและอื่น ๆ.

แต่ในฎีกาทั้งหลายมีฎีกาขินาลังการเป็นต้นท่านกล่าวถึงสมุทรทั้ง 4 ไว้อย่าง
 นี้ว่า เพราะคานทิสฺสไคในภูเขาสีเนรุมีสี่แก้วอินทนิล สาคกรที่แผ่ ไปช่วยรัศมีของสี่แก้ว
 อินทนิลนั้นจึงจรรวณะว่าสี่เขียว. เพราะเหตุนั้นสาคกรนั้นจึงชื่อสี่ลสาคกร. เพราะ
 คานทิสฺสตะวันออกมีสี่เงิน สาคกรที่อยู่ตรงหน้านั้นจึงมีสี่ขาวคัจฉานม เพราะเหตุนั้นสาคกร
 นั้นจึงชื่อสี่ขาวสาคกร. เพราะคานทิสฺสตะวันตกมีสี่แก้วมณี สาคกรที่อยู่ตรงหน้านั้นจึงมีสี่
 แก้วมณี เพราะเหตุนั้นสาคกรนั้นจึงชื่อสี่มณีลสาคกร. เพราะคานทิสฺสเหนือมีสี่ทอง
 สาคกรที่อยู่ตรงหน้านั้นจึงมีสี่เหลือง เพราะเหตุนั้นสาคกรนั้นจึงชื่อสี่ทองลสาคกร.

แต่ในคัมภีร์รัฐสาลินีท่านไคกล่าวถึงสาครทั้ง 4 ไว้ว่า พึงทราบสาครทั้ง 4 คือ สังสารสาคร ชลสาคร นยสาคร และญาณสาคร.

ในบรรดาสาครทั้ง 4 เหล่านี้ สังสารวัฏที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดังนี้

ลำดับแห่งขันธและลำดับแห่งธาตุอายุคนะทั้งหลาย
ที่เป็นไปอยู่อย่างไม่ขาดสาย เรียกว่า สังสาร

ชื่อว่า สังสารสาคร. ที่เรียกว่าสังสารสาครนั้นเพราะหาสาเหตุเบื้องต้นแห่งการเกิดของสัตว์ทั้งหลายไม่ได้. คว้ยไม่มีการกำหนดอย่างนี้ว่า สัตว์ทั้งหลายบังเกิดแล้วในที่สุดแห่งร้อยเท่านั้น หรือแห่ง พัน ปีเท่านั้น หรือแห่งแสนปีเท่านั้น หรือแห่งร้อยกัปป์เท่านั้น หรือแห่งพันกัปป์เท่านั้น หรือแห่งแสนกัปป์เท่านั้น ไม่ได้บังเกิดแล้วในกาลก่อนแต่กาลนั้น หรือ (73) สัตว์ทั้งหลายบังเกิดแล้วในกาลแห่งพระราชาพระองค์โน้น ได้บังเกิดแล้วในกาลแห่งพระพุทธเจ้าพระองค์โน้น ไม่ได้บังเกิดแล้วในกาลก่อนแต่กาลนั้น. ก็สังสารสาครนี้ชื่อว่า มีที่สุดแห่งเบื้องต้น อันบุคคลย้อนตามไปสืบไม่ได้ โดยนัยนี้พระพุทธองค์จึงตรัสว่า กุฎริกษุทั้งหลาย ที่สุดแห่งเบื้องต้นของอวิชชามิได้แสดงว่าอวิชชาไม่ได้มีก่อนแต่นี้ แต่ทว่ามีในภายหลัง.

ก็มหาสมุทรพึงทราบว่าชื่อชลสาคร ชลสาครนั้นลึก 84,000 โยชน์. น้ำในชลสาครนั้นไม่มีที่จะประมาณได้ด้วยร้อยอาฬกะ หรือพันอาฬกะ หรือแสนอาฬกะ. โดยที่แท้ชลสาครนั้นกำหนดแต่เพียงว่า แอ่งน้ำใหญ่ที่นับไม่ได้ ที่ประมาณไม่ได้. นี้ชื่อว่าชลสาคร.

นยสาคร เป็นไฉน. (ข้อนี้พึงเข้าใจตาม) พุทธวจนะ คือ พระไตรปิฎก. (ว่า) ปิติและโสมนัสอันไม่มีที่สุดย่อมบังเกิด แก่บรรดา กุลบุตรผู้ถึงพร้อมด้วยศรัทธา ผู้มากด้วยความเลื่อมใส ผู้ยิ่งด้วยความรู้ พิจารณาสายทั้ง 2 อยู่. สายทั้ง 2 เป็นไฉน. สายทั้ง 2 คือ พระวินัย 1 พระอภิธรรม 1. จริงอยู่ ปิติและโสมนัสอันไม่มีที่สุดย่อม

บังเกิดขึ้นแก่บรรดาภิกษุเป็นวินัยชร ผู้พิจารณาซึ่งสายคือพระวินัย ฯลฯ ปิติกะและโสมนัสอันไม่มีที่สุด ย่อมบังเกิดขึ้นแก่บรรดาภิกษุทรงพระอภิธรรม ผู้พิจารณาซึ่งสายคือพระอภิธรรม ฯลฯ ก็เรื่องนี้ ในการเกิดแห่งปิติกะและโสมนัสนั้นบัณฑิตพึงทราบอย่างนี้.

คงได้สลับมา พระเถระชื่อมหานาคปิยคิสสทัตตะกำลังเดินทาง (ข้ามทะเล) ไปสู่อีกฝั่งหนึ่ง (ด้วยความคิด) ว่า เราจักไหว้พระมหาโพธิ์ ท่านนั่งเหนือพื้นชั้นบนของเรือมองมหาสมุทร. ครั้งนั้น ฝั่งโน้นไม่ปรากฏแก่ท่านในขณะนั้นเลย ฝั่งนี้ก็ปรากฏแก่ท่านมหาสมุทรเคลื่อนไหวก่นด้วยผืนน้ำที่กระเซ็นขึ้นจากการแตกของคลื่นเหมือนกับลาถก้วยคอกมะลิบนแผ่นเงินที่แผ่นไว้แล้ว พระเถระคิดว่า กำลังของคลื่นแห่งมหาสมุทรมีความแรง หรือว่า ประธานแห่งนัยในสมันตปัฏฐานอันต่างก้วยปัจจุย 24 มีกำลัง (แรงกว่า). ทันใดนั้น ปิติกะมีพลังกล้าเกิดแล้วแก่พระเถระผู้พิจารณาซึ่งธรรมอันละเอียดก่อนว่า มหาสมุทรย่อมกำหนดโคได้เพราะมหาสมุทรนี้ เบื้องต่ำกำหนดก้วยแผ่นดิน เบื้องบนกำหนดก้วยอากาศ ด้านหนึ่งกำหนดก้วยภูเขาจักรวาล อีกด้านหนึ่งกำหนดก้วยชายฝั่งทะเล. (74) แต่กำหนดของสมันตปัฏฐานไม่ปรากฏ. ท่านชมปิติกะแล้ว เจริญวิปัสสนากามขณะที่นั่งอยู่อย่างนั้นเที่ยว ยังกิเลสทั้งปวงให้สิ้นไปแล้วบรรลุอรหัตตผลอันสูงสุด แล้วเปล่งอุทานว่า

ธรรมชาติอันถึงพร้อมด้วยคุณลักษณะอันบุคคลรู้ได้
ยากยิ่งมีอยู่แล้ว เทียว บุคคลยอมเห็น (ธรรมชาติ
นั้น) อันเป็นไปพร้อมด้วยเหตุอันเป็นแดนเกิดที่พระ
มหาฤๅษี (พระพุทธเจ้า) ทรงแสดงไว้แล้วโดยสิ้นเชิง
ตามลำดับ เพราะทรงรู้อย่างที่พระองค์เองเพียง
คงเห็นสิ่งที่เป็นรูปร่างชัดแจ้ง.

นี้แลชื่อ นยสาคร.

ญาณสาคร เป็นโณ. พระสัพพัญญูคุณุณยานั้นแลชื่อว่าญาณสาคร. เพราะ
ใคร ๆ ย่อมไม่อาจจะทราบก้วยญาณอย่างอื่นว่า นี้อสังสารสาคร นี้อชลาสาคร นี้อ

นยสาคร (แต่) อาจทราบได้ด้วยพระสัพพัญญุตญาณ เพราะเหตุที่พระสัพพัญญุตญาณ
จึงชื่อว่า ฉญาณสาคร สาครทั้ง 4 ท่านกล่าวอย่างนี้ มีมาด้วยประการฉะนี้.

ก็ในที่นี้ มหาสมุทรที่ตั้งอยู่ใกล้ภูเขาลิเนรุ นั้นแลชื่อสีหะ ท่านกล่าวไว้ด้วย
ข้อความนี้ว่า มหาสมุทรนั้นลึก 84,000 โยชน์โดยแท้. ส่วนมหาสมุทรที่ตั้งอยู่ตั้งแต่
คานนอกของภูเขาสักกัณเฑยกุเขจักรวาลนั้นชื่อสีหะ ท่านกล่าวไว้ด้วยข้อความนี้ว่า
คานหนึ่งกำหนดด้วยภูเขจักรวาล คานหนึ่งกำหนดด้วยชายฝั่งทะเล. ก็ข้อความนี้พึง
ทราบว่า ท่านกล่าวเรื่องขอบเขตของสมุทรสามัญ. เพราะมหาสมุทรท่านกำหนดไว้แล้ว
ด้วยกำหนดอย่างสูงสุด. ก็ภูเขจักรวาลเป็นเขตแดนกำหนดขอบเขตคานนอกโดย
รอบของมหาสมุทรนั้น. ขรรคการที่บุคคลยอมแดนเรือไปมาได้ในมหาสมุทรชื่อว่า
สีหะเท่านั้น. เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวถึงความลึกของสมุทรนั้นโดยกำหนดไว้อย่าง
สูงสุด แล้วกล่าวถึงการกำหนดด้วยภูเขจักรวาลและชายฝั่งทะเลด้วยลักษณะแห่งเขต
แดนกำหนดอันเหมาะสมกับสมุทรนั้น.

ก็ในสุปปรกชาติก(อธิบายว่า)สมุทรมี 6 สมุทร คือ ขุรมาลี อักคิมาลี ทิมาลี
กุสมาลี นพมาลี และวทามุขี. (75)ในบรรดาสมุทรทั้ง 6 นั้น ในสมุทรใดมีฝูงปลา
ที่มีร่างกายเท่า ๆ มนุษย์ กระทำการค้าขายค้ำไฉไลในน้ำด้วยจุกที่เหมือนใบมีคโคณ(ปลา
ฉนากะ). สมุทรนั้นชื่อว่า ขุรมาลี. ในสมุทรนั้นมีเพชรมากมาย. ก็สมุทรใด
ตั้งอยู่แล้วเปล่งแสงโอภาสเสมือนกับไฟที่ลุกโผลงและเสมือนกับพระอาทิตย์ตอนเที่ยงวัน.
สมุทรนั้นชื่อว่า อักคิมาลี. ในสมุทรนั้นมีทองมากมาย. ก็สมุทรใดยอมเปล่งแสง
(ขาวเรืองรอง)เสมือนน้ำนมและเสมือนนมส้ม. สมุทรนั้นชื่อว่า ทิมาลี. ในสมุทร
นั้นมีเงินมากมาย. ก็สมุทรใดเปล่งแสงสีเขียวเสมือนหญ้าคาเขียวและเสมือนข้าวกล้า
ที่งาม. สมุทรนั้นชื่อว่า กุสมาลี. ในสมุทรนั้นมีแก้วมณีสีเขียว(นิล)มากมาย. ก็
สมุทรใดปรากฏเสมือนกับป่าอ้อและเสมือนกับป่าไผ่. สมุทรนั้นชื่อว่า นพมาลี. ใน
สมุทรนั้นมีบุษราคัมและไพฑูรย์มากมาย. อีกนัยหนึ่ง. แม้ไม่อ้อแมลงป่องก็ดี ไม่อ้อ

บุกกี เรียกไม้อ้อเหมือนกัน ไม้อ้นนั้นมีสีแดง. อึ่ง คำว่าไม้อ้อ(เวฬุ)เป็นชื่อของแก้ว
ประพาฬก็ได้. และสมุทรมันมีแก้วประพาฬมากมาย ยอมเปล่งแสงสีแดง. เพราะ
เหตุนี้จึงปรากฏ เหมือนกับป่าอ้อและเหมือนกับป่าไผ่. ก็ในสมุทรรินน้ำม้วนตัวแล้วพุ่งขึ้น
ทั้งสาย. ในสมุทรมันเมื่อน้ำพุ่งขึ้นทั้งสาย น้ำจะปรากฏราวกะดิ่งชั้นและบ่อใหญ่โดย
ตลอด เมื่อกลับพุ่งขึ้นแล้ว ค่านหนึ่งจะเป็นเหมือนกับเหว. จะเกิดเสียงที่ทำให้เกิด
ความกลัว. เสียงนั้นเหมือนกับทำลายน้ำเหล่านั้นและเหมือนกับผ่าหัวใจ. สมุท
รมันชื่อว่า วพามุขี. นี่เป็นความขบในสุปปรกษาคณัน. ส่วนความพิสดารพึง
ตรวจดูในสุปปรกษาคณันพร้อมทั้งอรรถกถาเถิก.

ก็แลสมุทรรัง 16 คือ บรรดาสมุทรมันเหล่านี้ตามที่กล่าวแล้วได้แก่ ปรกติสมุทรร 1
สมุทรรังหลายมีทักษิณเป็นคณรวม 4 สมุทรรังหลายมีนีสสาครเป็นคณรวม 4 ชลสาคร
1 สมุทรรังหลายมีขุมมาลีสมุทรรเป็นคณรวม 6 ทั้งหมดนี้จัดลงในมหาสมุทรรสองพวก คือ
สีทสมุทรรและอสีทสมุทรร. สมุทรรอื่นนอกจากสมุทรรสองพวกนี้ไม่มีเลย ดังนี้แล.

(76) ก็ในปาตาราวัคคทานกล่าวไว้ว่า ประเภทของสมุทรมันมีทะเลน้ำนมและ
อื่น ๆ. อึ่ง ในฐีกาของปาตาราวัคคทานกล่าวไว้ว่า ห้วงน้ำใหญ่ทั้ง 7 เหล่านี้ คือ
ทะเลน้ำเค็ม ทะเลน้ำนมส้ม ทะเลน้ำเปรี้ยว ทะเลน้ำอ้อย ทะเลน้ำเมา และทะเลน้ำหวาน
จัดเป็นห้วงน้ำพิเศษ โดยมีข้อความว่า ชลส สมุทรรสุด ชีรณโว เป็นต้น. ห้วงน้ำมีสี
เหมือนสีน้ำนม ชื่อ ชีรณพ. ในบรรดาทะเลทั้ง 7 นั้น ที่เรียกว่า ชีรณพ ทานกล่าว
ตามสื่อนั้นนับว่าถูกคองแล้ว เพราะเหมือนกับสมุทรรนี้คือ ชีรสาคร. ทะเลน้ำเค็มทาน
กล่าวตามรสที่ปรากฏ. ชื่อนี้ก็ถูกคอง. (แต่)ทะเลทั้งหลายมีทะเลน้ำนมส้มเป็นคณ
พึงพิจารณา.

ก็จริงดังคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถึงความที่มหาสมุทรรทั้งหมดมีรสเคี้ยวคือ
รสเค็มอย่างนี้ว่า คุณกริกษุทั้งหลาย ก็ข้ออื่นยังมีอีก มหาสมุทรรมีรสเคี้ยวคือรสเค็ม
(พระพุทธรองค์)มิได้ตรัสถึงความมีรสต่าง ๆ เช่นรสเหมือนนมส้มและอื่น ๆ เลย. แม
ในคัมภีร์โลกที่ปกสารท่านก็กล่าวไว้ว่า

ก็เมื่อพระเจ้ามิลินท์ตรัสอย่างนี้ว่า ข้าแต่พระคุณเจ้า
 ผู้เจริญ แม้นในมหาสมุทรก็มีน้ำเต็มไปทั้งหมดหรือ
 พระนาคนแสนทลทอว่า มหาบพิตร เป็นดั่งนั้น.
 พระเจ้ามิลินท์ถามต่อไปว่า เพราะเหตุไรจึงเรียก
 น้ำว่าสมุทร มหาบพิตร เพราะน้ำมีประมาณเท่า
 ไค เกลือก็มีประมาณเท่านั้น เกลือมีประมาณเท่า
 ไค น้ำก็มีประมาณเท่านั้น เหตุนั้นแล จึงเรียกว่า
 สมุทร เมื่อพระเจ้ามิลินท์ตรัสว่า ข้าแต่พระคุณ
 เจ้านาคเสนผู้เจริญ เพราะเหตุไรสมุทรจึงมีรส
 เค็มเพียงรสเดียว พระนาคนแสนถวายพระพรว่า
 มหาบพิตร ก็เพราะน้ำซึ่งอยู่ตลอดกาลนานจึงเกิด
 รสเค็ม ครั้นพระนาคนแสนถวายพระพรอย่างนี้
 แล้ว ก็ในตอนนั้นพระราชาทรงโปรดปรานแล้ว
 และโคตรัสกะพระเถระนั้นว่า ข้าแต่พระคุณเจ้า
 ผู้เจริญ ก็พระคุณเจ้าเป็นผู้สมควรแก่การเฉลย
 ปัญหาโดยถูกต้อง.

(๗๗) อนึ่ง เพื่อที่จะทรงแสดงสมุทร 2 อย่างโดยแยกเป็นปรกติสมุทรและอายุคน-
 สมุทรโดยนัยที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วในสหายนวักค์ แล้วทรงแสดงบาคาล 2 อย่าง
 แบบเดียวกับสมุทรมัน พระผู้มีพระภาคเจ้าโคตรัสไว้ในพระสูตรที่ 4 ของสกถาวักค์ อัน
 เป็นส่วนย่อยของเวหนาสัญคตว่า กุกริกษุทั้งหลาย ปุถุชนผู้มีโคตคัมแล้วย่อมกล่าววาจาอย่าง
 นี้ว่า บาคาลมีอยู่ในมหาสมุทร. กุกริกษุทั้งหลาย ปุถุชนผู้มีโคตคัมแล้วซึ่งคำนี้อันไม่มี
 ความจริง ไม่มีปรากฏอยู่ ย่อมกล่าวด้วยคำอย่างนี้ กุกริกษุทั้งหลาย บาคาลมีอยู่
 ในสมุทรกล่าวคือสรีระ. กุกริกษุทั้งหลาย คำคือบาคาลนี้เป็นชื่อของเวหนานันเป็นทุกซ์
 ที่เข้าไปในสรีระ.

อนึ่ง ในอรรถกถาของพระสูตรนั้นท่านกล่าวไว้ว่า คำว่าบาตาล มีวิเคราะห์ว่า
 สถานที่ควร คือ ประเทศที่เหมาะสมแก่การตกลงไป กล่าวคือ ที่รองรับในสถานที่นั้นไม่มี
 เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่าบาตาล. คำว่า อสนติ อสฺวิชฺชมานํ แปลความว่า ไม่มีความจริง
 ไม่มีความปรากฏอยู่. ข้อความว่า เอวํ วาจํ ภาสติ คือ ย่อมกล่าววาจาอย่างนี้ว่า
 บาตาลมีอยู่ในมหาสมุทร. จริงอยู่ ปุณฺณณฺณิมิตฺตํ ได้สดับแล้วนั้นกล่าวอย่างนี้ เพราะเขามุ่ง
 สถานที่ที่น้ำของมหาสมุทรที่ชื่อว่าพวามุชชี แล่นไปด้วยความเร็วจกฺกฺเขาจักรวาลหรือภูเข
 สิวเนรุ แล้วจะพุ่งขึ้นแม่ประมาณ 1 โยชน์หรือ 2 โยชน์แล้วกลับตกลงในมหาสมุทรอีก
 สถานที่ตกลงของน้ำจะเป็นประจุกหลุมคือเหวใหญ่ นี้แหละคือที่ซึ่งชาวโลกเรียกกันว่า
 พวามุชช. และเพราะในมหาสมุทรนั้นเป็นทั้งที่ฝัง เป็นทั้งที่อยู่อย่างสบายของปลา เต่า
 และสัตว์ 2 เท้า ผู้เหมาะที่จะอยู่อย่างนั้น เพราะฉะนั้นปุณฺณณฺณิมิตฺตํ ได้สดับแล้วชื่อว่า กล่าว
 วาจาอันไม่มีอยู่ ไม่ปรากฏอยู่. ก็เพราะปุณฺณณฺณิมิตฺตํ ไม่สามารถจะดำรงอยู่ด้วยทุกข-
 เวทนาอันเป็นไปในสรีระได้ ฉะนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงแสดงว่า นี้แหละเป็น
 บาตาล โดยความหมายว่า (เป็นที่อื่น) ควรที่จะตกลงไป จึงตรัสข้อความมีตอนต้นอย่างนี้
 ว่า คุณกริกษุทั้งหลาย คำคือบาตาลนี้เป็นชื่อของเวทนาอันเป็นทุกข์ที่เป็นไปในสรีระ.

(78) แม้ในคัมภีร์โลกที่ปกสารท่านก็กล่าวไว้ว่า

น้ำในมหาสมุทรไหลไปทุกทิศทุกทางในกาลทั้งปวง
 ตกกลงไปตามสถานที่และเป็นเสมือนวังวนเนื่อง ๆ ทำ
 เสียงน่าสพึงกลัวและทำให้เกิดเสียง (เขิน)
 เสียงก็ก้องราวกระว้างหัวใจให้แตกสลาย อนึ่ง
 เรือทั้งหลายของผู้ใดที่พลัดเข้าไปแม่เพียงใด ๆ
 ก็ไม่สามารถจะป้องกันได้ด้วยประการทั้งปวง ต่าง
 ถึงความพินาศ แควยกำลังแห่งสังกิริยาของสุป-
 ปารกัมภิตินั้นแหละ เรือลำหนึ่งหันกลับจากที่นั้น
 กลับไปสู่สถานที่อื่นได้ สถานที่นั้นนั่นแหละชาวโลก
 ทั้งปวงเรียกว่า พวามุชชี.

ตั้งใกล้กับมา ในอดีตกาลพระโพธิสัตว์เป็นบุตรคนหนึ่งในหมู่บ้านอันเป็นท่าเรือ มีชื่อว่าภรูกัจฉะในแคว้นภรูกัจฉะ เป็นผู้นำเลื่อมใส มีผิวคังทองคำ มีปัญญามาก. พระโพธิสัตว์นั้นเมื่ออายุได้ 16 ปีก็สำเร็จวิชาคนทน ในกาลต่อมาเมื่อปีศาจว่างลับไป ได้ประกอบอาชีพคนทนแล้วเป็นหัวหน้าคนทน. พระโพธิสัตว์ขึ้นไปอยู่บนเรือลำใด เรือลำนั้นจะไม่อัปปางเลย. ในกาลต่อมา ดวงตาทั้งสองข้างของพระโพธิสัตว์ถูกน้ำเค็มเข้าจึงทำให้บอดไป. ครั้นสมัยต่อมา พ่อค้าประมาณ 700 คนที่อยู่ ณ หมู่บ้านท่าเรือนั้นแล ได้ตระเตรียมเรือแล้วเชิญพระโพธิสัตว์ให้เป็นคนทนแล้วขึ้นสู่เรือ. เรือได้แล่นไปอย่างไม่มีอันตรายตลอด 7 วัน. ต่อจากนั้นก็เกิดเหตุคือพายุพัดขึ้นป่วน. เรือได้กระเจิกกระเจิงไปบนผิวของปรกตีสุมุทรตลอด 4 เดือนแล้วก็สมุทรนั้น ๆ (แต่ละสมุทร) มีขุมมาลีสมุทรเป็นต้นตามลำค้ำ. พวกพ่อค้าเห็นสมุทรนั้น ๆ แล้วได้ถามพระโพธิสัตว์ถึงชื่อของสมุทรนั้น ๆ. (79) พระโพธิสัตว์บอกชื่อสมุทรนั้น ๆ แก่พวกเขาแล้วให้ข้อมูลบายว่าเอาเพชร ทอง เงิน นิล และแก้วประพาฬมรรทุกไว้ในเรือ ให้ทิ้งของมีค่าน้อยอื่น ๆ ไป. ในเวลาที่เรือแล่นผ่านพม่าลีสมุทรไปถึงหวามุชีสมุทร พวกพ่อค้าเห็นหวามุชีสมุทรแล้วก็ถามพระโพธิสัตว์ เมื่อพระโพธิสัตว์กล่าวว่า พ่อคุณทั้งหลาย นี่คือสมุทรชื่อหวามุชีสมุทรกว่าเรือที่มาถึงสมุทรนี้แล้วที่จะสามารถแล่นกลับไปได้ไม่มีเลย สมุทรนี้จะทำให้เรือที่มาถึงแล้วจมกลงไปสู่ความพินาศ พ่อค้าทั้งหลายต่างก็กลัวมรรทุกย สงสัย ร้องพร้อมกันอย่างน่าสงสารยิ่งนักราวจะว่าสัตว์ที่หมกหม้ออยู่ในอเวจีรูก. พระโพธิสัตว์คิดว่าเว้นเราเสียแล้วก็ไม่มีคนอื่นที่ชื่อว่าสามารถจะทำความสวัสดิ์แก่พวกนี้ เราจักกระทำความสวัสดิ์แก่พวกเขาด้วยสักกิริยา แล้วก็กล่าวว่า พ่อคุณทั้งหลาย จงอาบเราด้วยน้ำหอมโดยเร็ว ให้เรานุ่งหมผ้าใหม่ เตรียมถาดที่มีน้ำเค็มแล้ววางไว้ที่แอกเรือ เมื่อพวกนั้นกระทำตามคำสั่งนั้นแล้ว พระโพธิสัตว์ก็ประคองถาดที่มีน้ำเค็มด้วยมือทั้งสองข้าง ยืนอยู่ที่แอกเรือ เมื่อกระทำสักกิริยาอยู่ได้กล่าวว่า

จำเคิมแต่ข้าพเจ้าจำความได้ จำเคิมแต่ข้าพเจ้า
 บรรลุความเป็นวิญญูชน ข้าพเจ้านี้ก็ไม่ได้เลย
 เคยแกลงมาสัตว์มีปราวแม่เพียงตัวเดียว
 วาจาสัตย์นี้ ขอเรือจงแล่นกลับไปสู่ความสวัสดิ์เถิด

แล้วรคน้ำที่เต็มถาดลงบนแอกเรือ. เรือที่แล่นไปแล้วอยู่ที่ทางแคนตลอด 4 เดือนก็ไปถึงท่ากรุกก็จะโดยเวลาเพียงวันเดียวเท่านั้นราวจะผู้มีฤทธิ์ยิ่งเรือให้แล่นกลับด้วยฤทธา-
 ญาณ มีหน้าข้างแล่นขึ้นไปบนบกเป็นระยะทางถึง 8 อุสภ ไปจอดตรงประตูบ้านของนาย
 เรือที่เดียว. พระโพธิสัตว์แห่งของทั้งหลายมีเพชร เป็นต้นให้แก่พวกพศาคาเหล่านั้นแล้ว
 ให้โอวาทว่า รัตนะเพียงเท่านั้นเพียงพอแล้ว พวกท่านอย่าได้ออกสู่สมุทรอีกเลย พระโพธิสัตว์
 ได้กระทำบุญทั้งหลายมีทาน เป็นต้นตลอดชีวิต เมื่อตายแล้วก็ไปเกิดในเทวโลก.

(80) ก็พึงเห็นรูปของการอธิบายว่า ที่ท่านกล่าวว่า แต่ด้วยกำลังแห่งสัจจริยา
 ของสุปปรภักขิตนั้นแหละ เรือลำหนึ่งหันกลับจากที่นั่นกลับไปสู่สถานที่อื่นได้ ฯลฯ นั้น
 หมายถึงเรื่องนี้โดยแท้.

คลื่นโคกที่ชาวโลกเรียกกันแต่ในชื่อว่าตรังคะ เป็นต้น ชื่อว่าคลื่นนั้นย่อมมีในสมุทร.
 เป็นความจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ในปาตาสวัตคฺว่า

ศัพท์ที่แปลว่าคลื่น บัณฑิตย่อมกล่าวว่าตรังคะและ
 กังคะเป็นไปในบุลึงค์ และอุมมิและวีจิเป็นไปใน
 อิตถิลึงค์ ส่วนในคลื่นใหญ่ ๆ บัณฑิตเรียกว่า
 อุตโลละและกัลโลละ.

คลื่นนั้นมี 3 อย่าง คือ มหินทะ กังกุ และโรหณะ. ในบรรดาคคลื่นทั้ง 3
 อย่างนั้น คลื่นที่ชื่อว่ามหินทะพุ่งขึ้นไปได้ 60 โยชน์. คลื่นที่ชื่อว่ากังกุพุ่งขึ้นไปได้ 50
 โยชน์. คลื่นที่ชื่อว่าโรหณะพุ่งขึ้นไปได้ 40 โยชน์. ด้วยเหตุนี้ ในคัมภีร์โลกที่ปกสาร
 ท่านจึงได้กล่าวไว้ว่า

ในสมุทรมันนั้นแลมีคลื่น 3 ประเภท ประเภท
 หนึ่งคลื่นชื่อมหินทะ อีกประเภทหนึ่งคลื่นชื่อกังกุ
 อีกประเภทหนึ่งคลื่นชื่อโรหณะ คลื่นทั้ง 3 เหล่า
 นั้น(มีดังกล่าวมานี้)แล ก็บรรดาคคลื่นทั้ง 3

เวลานั้น คลื่นประเภทหินทะพุ่งขึ้น 60 โยชน์
 ส่วนคลื่นประเภทกิ่งก่พุ่งขึ้น 50 โยชน์ ส่วนคลื่น
 ชื่อว่าโรหนะนั้นพุ่งขึ้น 40 โยชน์ ก็แลคลื่นเหล่านี้
 นั้น ในที่โกลัญชาลีเนรุ (และ) ในที่โกลัญชาจักร-
 วาด ไม่มีทั้งที่สุดไม่มีทั้งประมาณ คลื่นทั้งหลาย
 เหล่านั้นลดหลั่นลงทีละน้อย ๆ ตามลำดับนั้นแล
 บางประเภทก็ลดหลั่นลงในที่ไกล เกาะทั้งหลายตาม
 ลำดับ คลื่นทั้งหมดเหล่านี้ ไม่มีทั้งที่สุดไม่มีทั้งประ-
 มาณ (81) ก็ในกาลใดคลื่นเหล่านี้ชักไปมุ่งตอภูเข
 จักรวาด น้ำทั้งหลายย่อมลดลงในกาลนั้น แต่ใน
 เวลาที่คลื่นเหล่านี้ชักกลับจากภูเขจักรวาดก็ทำให้น้ำ
 เพิ่มขึ้น ค่ายเหตุนี้มันจิตตุนันย (ข้อชี้แจง) ฟัง
 ทราบว่า ค่ายเหตุนี้ น้ำขึ้นน้ำลงจึงมีในโลก.

อนึ่ง เห็นว่าชื่อของสมุทรมี 7 ชื่อเพราะท่านกล่าวไว้ในปาतालวัตคฺว่า

อฉณะ สาคร สินธุ สมุททะ รัตนากร ชลนินิ อูทธิ
 ส่วนประเภทของสมุทรมันมีชื่อฉณะเป็นต้น.

แม้ในฎีกาของปาतालวัตคฺนั้นท่านก็กล่าวไว้ว่า ชื่อของสมุทรมีอูทธิเป็นที่สุด. บรรดาชื่อ
 ทั้ง 7 นั้น ศัพท์ว่าอฉณะ ย่อมปรากฏในความหมายอื่นจากที่แปลว่าสมุทร ในพระสูตร
 นี้ว่า

ชนเหล่าใดสร้างสะพานบนเบือกคมยอมข้ามห้วงน้ำ
 คือสระไค ชนเหล่านั้นชื่อผู้มีปัญญา เพราะคน
 (ธรรมคาสามัญ) ยุกแพจึงข้ามไค.

เพราะเหตุนี้ในอรรถกถาของพระสูตรนั้นท่านจึงกล่าวไว้ว่า คำว่าอฉณะนี้
 เป็นชื่อของแอ่งน้ำซึ่งกว้างและลึกประมาณ 1 โยชน์โดยกำหนดอย่างคำที่สุด. และ

ในฎีกาของพระสุทรนั้นท่านก็กล่าวไว้ว่า คำว่านี้เป็นชื่อของแอ่งน้ำ หมายความว่า คำว่า
อัญณะนี้ เป็นชื่อของแอ่งน้ำแห่งใดแห่งหนึ่งตามที่ใดกล่าวไว้แล้ว อธิบายว่า เป็นชื่อของ
สมุทรนั่นเอง.

(82) แมตัพทว่าสินธุ ย่อมปรากฏในความหมายถึงแม่น้ำสามัญ ในประโยคนี้ว่า

ท่านจักพึงเสียดึงก้องของสินธุ(แม่น้ำ)ที่กำลังไหล
ไปอยู่ ในกาลใด.

ด้วยเหตุนี้ ในอรรถกถาของหิมวันตบรรพท่านจึงกล่าวว่า คำว่า สินธุยา
แปลว่า ของแม่น้ำ. แมในอรรถาเนกัตถวัคค์ท่านก็กล่าวไว้ว่า

สินธุศัพท์ในปูลิงค์ เป็นไปในความหมายว่าทะเล
(ประเทศ) ว่าอัญณะ(อรรถ) สินธุศัพท์
ในอิตถิลิงค์ เป็นไปในความหมายว่าสรีตา(แม่น้ำ).

และในฎีกาของอรรถาเนกัตถวัคค์นั้นท่านก็กล่าวไว้ว่า สินธุศัพท์นั้นในปูลิงค์มีความหมาย
เหล่านี้คือ ในความหมายว่าทะเล ได้แก่เขตแดนของประเทศ ในความหมายว่าอัญณะ
ได้แก่สมุทร ในอิตถิลิงค์ซึ่งมีความหมายว่าในสรีตา ได้แก่แม่น้ำ.

เรื่องสมุทร จบ.

(เรื่องสระ)

ณ บัดนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวถึงขลาลัยมีสระเป็นต้น และอย่างอื่นนอกเหนือจาก
เรื่องของขลาลัย. ในบรรดาสถานที่ทั้งหลายเหล่านั้น สถานที่อันเป็นที่ซึ่งน้ำอยู่ชื่อว่า
ขลาลัย. บรรดาขลาลัยเหล่านั้น ขลาลัยใดเล็ก ขลาลัยนั้นเรียกว่ารหะก็ได.
เป็นความจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ในปาतालวัคค์ว่า

ชลาสัยหรือชลาธารที่ลึกเรียก รหะ.

(83) อนึ่ง สระ ทานก็เรียก รหะ. สระนั้นมี 2 อย่าง คือ สระเล็กและใหญ่. บรรดาสระทั้ง 2 อย่างนั้น สระใดเป็นสระเล็ก สระนั้นย่อมชื่อว่า บัลลละ (ทม). จริงดังที่ท่านกล่าวไว้ในปาตาลวัคค์นั้นว่า บัลลละเป็นสระเล็ก. อนึ่ง ในฎีกาของปาตาลวัคค์นั้น ท่านกล่าวไว้ว่า ๓ สระใดในฤคฺยมีน้ำมาก ในฤคฺยแล้งมีน้ำเพียงเข้าและแห้งไป สระนั้นเป็นสระเล็ก เรียกว่าบัลลละ. แม้ในคัมภีร์โหมคคัลลนะท่านก็กล่าวไว้ว่า บัลลละเป็นสระน้อยเพราะความหมายว่า น้ำย่อมแห้งไปจากที่นั้น. ส่วนข้อความที่กล่าวไว้ว่า ที่คฺยชื่อว่าบัลลละก็ได้ ย่อมถูกต้อง เพราะท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์อุณฺหาทิกปป์และคัมภีร์นยาสาว่า รูปของบัลลละศัพท์นี้ สำเร็จตามสูตรว่า บัลล ชาทุ เป็นไปในความหมายว่า ที่คฺย. จริงดังที่ท่านกำหนดลงไว้แม้ในอรรถกถาของมหาปรินิพพานสูตรว่า คำว่าบัลลละ หมายถึงที่มีน้ำเต็มเปี่ยม คือ ที่คฺย. ส่วนสระใดใหญ่ สระใหญ่นั้นท่านกล่าวไว้ในที่นั้น ๆ โดยเรียกชื่อมีสระอโนคาคเป็นต้น. ว่าตามจริงท่านกล่าวไว้ในปาตาลวัคค์ว่า

สระใหญ่ 7 สระเหล่านี้คือ สระอโนคาค สระ
กัณฺณมฺพทะ สระรตการกะ สระฉัททันต์ สระกฺษมาละ
และสระมันทากินีที่กล่าวไว้ในอิติลลิ่งค์ และสระ
สีหปฺปปาตะ.

ในอรรถกถาอฎฐกรนิบาต อังคตฺตริกายและในอรรถกถาไปตลียสูตรท่านกล่าวไว้ว่า สระใหญ่ทั้ง 7 คือ สระอโนคาค สระกัณฺณมฺพทะ สระรตการกะ สระฉัททันต์ สระกฺษมาละ สระมันทากินีและสระสีหปฺปปาตะ ยาว กว้าง และลึกสระละ 50 โยชน์ ๆ วงรวม 150 โยชน์ ตั้งอยู่ในที่ใด. ในข้อความนั้นอธิบายว่า ในข้อความเหล่านั้น คำว่าในที่ใด หมายความว่า สระใหญ่ทั้ง 7 ฯลฯ ตั้งอยู่ในภูเขาคิมพานต์ใด ภูเขาคิมพานต์นั้นตั้งอยู่ในเนื้อที่ประมาณ 3,000 โยชน์.

(84) ส่วนในอรรถกถาสันทกสูตร ในมัชฌิมปิณฑาสักท่านกล่าวไว้ว่า คำว่าสระเล็กถึงสระใหญ่. โดยกล่าวคฺยสระกัณฺณมฺพทะสระรตการกะ สระอโนคาค สระสีหปฺปปาตะ

สระกตลึบะ สระมุจลินท์ และสระกุกาละ. ในอรรถกถาชั้นชกวัคคีกถาวาอย่างนั้น. และในฎีกาทังหลายของพระสุตฺร เหล่านั้นท่านก็กล่าวไว้ว่า สระฉัททันต์และสระมันทาภินี้ ท่านกล่าวโดยชื่อว่าสระกตลึบะและสระมุจลินท์. อนึ่ง ข้อความนี้ทั้งหมดย่อมสอดคล้อง กับพระบาลีสัตตสุตฺรนี้ว่า คุณกริกษุทั้งหลาย เพราะดวงอาทิตย์ดวงที่ 4 ปรากฏ สระ ใหญ่ทั้งหลายเหล่านี้ไหลไปสู่มหานที. คือ สระอินคาค สระสีหปปาคะ สระรดการะ สระกัณณมุททะ สระกุกาละ สระฉัททันต์ และสระมันทาภินี้. สระใหญ่ทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมแห้ง ย่อมชอก. ส่วนข้อความใดที่ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถากุมาลชาคกว่า ท่าน แสดงสระหัง 7 คือสระกัณณมุททะ สระรดการะ สระสีหปปาคะ สระฉัททันต์ สระศิยัคคทะ สระอินคาค และสระกุกาละ. ข้อความนั้นพึงพิจารณา.

อนึ่ง บรรดาสระเหล่านั้น สระอินคาค สระฉัททันต์ และสระมันทาภินี้พระ- อรรถกถาจารย์ได้พรรณนาไว้แล้วในอรรถกถานั้น ๆ เป็นพิเศษแล้ว. จริงอยู่ ใน อรรถกถาทังหลายมีอรรถกถาอัญญกนิบาต อังคุตตรนิกายเป็นต้นท่านพรรณนาสระอินคาค ไว้อย่างนี้ว่า ทาลงอาบน้ำในสระอินคาคนั้นเป็นแผ่นศิลาเรียบอันจูงใจ มีน้ำปราศจาก ปลาและเต่า ปราศจากมดคันติงแก้วนลิก มีบันไดทำด้วยแก้วแกมทองจักไว้เรียบร้อยแล้ว. เป็นที่ซึ่งพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระชีนาสย และฤๅษีมฤทธิ ย่อมสร้างสถาน พวกอมนุษย์มีเทวดาและยักษ์เป็นต้นพากันเล่นกีฬาในอุทยาน. (85)๗. ก้านทั้ง 4 ของ สระนั้นมีปาก(หรือช่องสำหรับน้ำไหลไป) 4 ปาก คือ ปากสีหะ ปากชาง ปากมา ปากวี. เป็นที่แม่น้ำทั้ง 4 ไหลไป. ๗. ฉิ่งแม่น้ำที่ไหลออกมาทางปากสีหะย่อมมีสีหะมาก. ๘. ฉิ่งแม่น้ำที่ไหลออกมาทางปากทั้งหลายมีปากชางและอื่น ๆ ย่อมมีชาง มา และวี มาก (ตามลำดับ).

อนึ่ง สระฉัททันต์ท่านพรรณนาไว้แล้วในอรรถกถานันทนชาคก. จริงดัง ที่ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถานั้นว่า ก็สระฉัททันต์นั้นยาวและกว้าง 50 โยชน์. ในสถานที่ ประมาณ 12 โยชน์อันอยู่ตามกลางของสระนั้นไม่มีแห่น สหาราย หรือเปือกตมเลย.

น้ำมีสีเหมือนกอนแก้วดีเท่านั้นสงบนิ่งอยู่. ต่อจากนั้นไปกว้าง 1 โยชน์มีป่าจงดกลนี้ (บัวแดง) ล้วนตั้งล้อมรอบน้ำนั้น. ต่อจากนั้นไปกว้าง 1 โยชน์แล มีป่าญิลบล (บัวสาย สีเขียว) ล้วนตั้งล้อมรอบป่าจงดกลนี้. ป่ารัตตุมล (บัวสายสีแดง) เสตุมล (บัวสายสีขาว) รัตตปทุม (บัวหลวงสีแดง) เสตปทุม (บัวหลวงสีขาว) และป่ากุ่มทุ (บัวสายสีขาวชนิดหนึ่ง ที่บานในเวลากลางคืน) กว้างป่าละโยชน์ ๆ ตั้งล้อมรอบป่าที่มีอยู่ก่อน ๆ. ถัดป่าทั้ง 7 เหล่านี้ออกไปเป็นป่าที่ละกันด้วยบรรดาบัวทั้งหลายมีจงดกลนี้และอื่น ๆ ทุกอย่างกว้าง 1 โยชน์ล้อมรอบป่าทั้ง 7 นั้น. ต่อจากนั้นไปในน้ำลึกประมาณสี่ข้างของข้างทั้งหลาย กว้าง 1 โยชน์เป็นป่าข้าวรัตตสาสี (ข้าวเจ้าสีแดง). ต่อจากนั้นไปที่ชายน้ำ เป็นป่าไม้พุ่มเล็ก ๆ คารคาควยคอกไม้อันอ่อนละมุนมีสีเขียว เหลือง แดง และขาว มีกลิ่นหอม. เป็นอันว่า ป่าทั้ง 10 เหล่านี้ กว้างป่าละโยชน์ ๆ เหมือนกัน. จากนั้นไปเป็นป่า ถั่วราชมาศเล็ก ถั่วราชมาศใหญ่ และถั่วเขียว. ต่อจากนั้นไปเป็นป่าไม้เครือเถา ไค้แกแคงโม พักเหลือง น้ำเต้า และพักเขียว. จากนั้นเป็นป่าอ้อยดำเท่าต้นหมาก. จากนั้นเป็นป่ากล้วยที่มีผลต่างข้าง. จากนั้นเป็นป่าสาละ. ต่อจากนั้นไปเป็นป่า ขุนที่มีผลเท่าขุม. จากนั้นเป็นป่ามะขามหวาน. จากนั้นเป็นป่ามะขวิด. จากนั้น เป็นป่าทิบใหญ่มีไม้ขนาดพันรูปกัน. จากนั้นเป็นป่าไผ่. นี่คือการบริบูรณ์ของ สวรรค์ชั้นนั้นในสมัยนั้น. แต่การบริบูรณ์ที่เป็นอยู่ในกาลบัดนี้ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถา สลยคณิกาย. (86) (ส่วน) ภูเขาทั้ง 7 ลุกตั้งรอบป่าไผ่.

ส่วนสระมันทากินี้ท่านพรรณนาไว้แล้วในอรรถกถาวัจจีสลยคต ในสลาตวัคค. เป็นความจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถานั้นว่า ก็ที่เรียกว่าโบกขรฉิมันทากินี้ มีประมาณ 50 โยชน์. เนื้อที่ประมาณ 25 โยชน์ของสระนั้นไม่มีสาหร่ายหรือแหนเลย. มีแต่น้ำสีเหมือนแก้วดีเท่านั้น. อนึ่ง ถัดจากนั้นไปในน้ำลึกประมาณสี่ข้างของข้างทั้งหลาย กว้างครึ่งโยชน์ เป็นป่าเสตปทุมตั้งล้อมรอบน้ำนั้น. ต่อจากนั้นไปเป็นป่า รัตตปทุม ใหญ่เท่ากัน. ต่อจากนั้นไปเป็นป่ารัตตกุ่มทุ. ต่อจากนั้นไปเป็นป่าเสตกุ่มทุ. ต่อจากนั้นไปเป็นป่าญิลบล. ต่อจากนั้นไปเป็นป่ารัตตุมล. ต่อจากนั้นไปเป็นป่ารัตต-สาสีที่มีกลิ่นหอม. ต่อจากนั้นไปเป็นป่าไม้เครือเถาที่ผลมีรสหวานไค้แกพักเหลือง

น้ำเต้า และผักเขียวเป็นต้น. ต่อจากนั้นไปกว้างครึ่งโยชน์เหมือนกันเป็นป่าอ้อย อ้อย
ในป่านั้นขนาดเท่าคนหมาก. ต่อจากนั้นไปเป็นป่ากล้วยซึ่งยากที่คน ๆ เดียวจะกินกล้วย
สุกได้ถึง 2 ผล. ต่อจากนั้นไปเป็นป่าขนุนที่มีผลเท่าคอกม. ต่อจากนั้นไปเป็นป่ามะม่วง
ป่าหว้า ป่ามะขวิด. ไม่พึงกล่าวโดยสังเขปว่า ผลไม้ที่บุคคลพึงเคี้ยวกินหาไม่ได้ที่สระนั้น.
ในสมัยที่ดอกไม้ทั้งหลายบาน ลมจะพัดละอองเกสรให้พุ่งขึ้นไปตกอยู่บนใบไม้. หยาดน้ำ
ก็ตกลงบนนั้น. ต่อจากนั้นถูกเคี้ยวด้วยความร้อนจากดวงอาทิตย์ ตั้งอยู่ราวกะหม้อเหล็ก
ร้อน ๆ. กลายเป็นโบกขรมสุ (น้ำผึ้งใบไม้). ส่วนไหลบัวมีขนาดเท่าองุ่น.
เงาะบัวมีขนาดเท่าหุ่นกลองใหญ่ ในข้อแต่ละข้อของเงาะบัวนั้นมีน้ำน่านประมาณหม้อตะนน.

(87) พระอรรรตถาจารย์ทั้งหลายได้พรรณาสระใหญ่ทั้ง 7 มีสระอินคาคและ
อื่น ๆ ไว้เป็นพิเศษในอรรรตถานั้น ๆ อย่างนี้. ส่วนสระอื่นจากนั้นมีสระมุขลินีที่เขา
วงกตเป็นต้นปรากฏอยู่ในอรรรตถานั้น ๆ พึงทราบว่าหมายถึงสระเล็ก เพราะย่อมกว่าสระ
ใหญ่ทั้ง 7. ก็ความใหญ่ของสระกุฬิระ (สระปฐ) ที่ท่านกล่าวไว้ในอรรรตถาโอบันมสัပ္พต
ในนิทานรักคือนีว่า ตั้งโคสคัมมา มีสระกุฬิระใหญ่อยู่ในป่าหิมพานต์. ในสระนั้นมีปูตัวใหญ่
ที่กินข้างตัวที่ก้าวลงไปได้. และในอรรรตถาเทวตาสัပ္พต ในสคาลวักคทานกล่าวความ
ใหญ่ของห้วงน้ำอย่างนี้ว่า ส่วนห้วงน้ำใหญ่กว่าสระนั้นมีอยู่แล้วที่ตรงหน้าอารามนี้. วิหาร
นี้จึงเรียกว่าคโปทาราม เพราะมีห้วงน้ำใหญ่นั้น. ข้อความนั้นพึงทราบว่า ท่านกล่าวไว้
เช่นนี้เพราะความที่สระเหล่านั้นใหญ่กว่าสระย่อม ๆ ทั้งหมด. นี้แหละเป็นข้อชี้แจง
ในเรื่องนี้. สระน้ำย่อมมี 2 อย่างโดยแยกเป็นสระย่อมและสระใหญ่ ด้วยประการฉะนี้.

ก็ชื่อของสระมี 6 ชื่อ คือ ตพาคะ สระ วาปี สระสี พทะ อัมพุชากร มีที่มาใน
ปาทาลวักค. แต่ศัพท์ว่าสระ เป็นชื่อของแม่น้ำก็มี ในประโยคนี้ว่า ขนเหล่าใดยอม
ข้ามห้วงน้ำคือสระได้. ด้วยเหตุนี้ ในอรรรตถาทานจึงได้กล่าวว่า (พระผู้มีพระภาค
เจ้า) ทรงประสงค์ความหมายว่าแม่น้ำในคำว่าสระ. อนึ่ง ในฎีกาของอรรรตถานั้นท่าน
กล่าวไว้ว่า ในคำว่าสระนี้ หมายถึงเอาแม่น้ำ เพราะวิเคราะห์ว่า ขลาสัยโดยยอมไหลไปคือ
ยอมหลังไป เหตุนี้ ขลาสัยนั้นชื่อว่า สระ.

(เรื่องแม่น้ำ)

(88) ก็แม่น้ำมี 2 อย่าง คือ แม่น้ำที่เป็นกุนนทีและมทานที. เป็นความจริง
 ดังที่พระอรธรรคกถาจารย์ทั้งหลายเมื่อพรรณนาข้อความนี้ว่า แม่น้ำทั้งหลายเหล่าใดเหล่าหนึ่ง
 ในโลกย่อมไหลไปสู่มหาสมุทร ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาอัญญาตถกนิบาต อังคุตตรนิกายว่า
 คำว่าแม่น้ำทั้งหลาย หมายความว่า แม่น้ำทั้งหลายเหล่าใดเหล่าหนึ่งที่ไหลอยู่ก็เคลื่อน
 ไปอยู่ จะเป็นมทานทีหรือกุนนทีก็ได้. ในอรรถกถาสัตตสุริยสูตรท่านกล่าวไว้ว่า ยก
 เว้นปัญจมหานทีแล้ว แม่น้ำทั้งหลายที่เหลือเรียกว่า กุนนที. ในอรรถกถาพหุสอว์คค์
 ในนิทานวัคค์ท่านกล่าวไว้ว่า คำว่ากุนนที คือแม่น้ำสายเล็ก ๆ. คำว่ามทานที คือ
 แม่น้ำใหญ่ทั้งหลายมีคงคา ยมุนา เป็นต้น. พระบาลีสัตตสุริยสูตรกล่าวว่า คุณกริกษุ
 ทั้งหลาย เพราะการปรากฏของดวงอาทิตย์ดวงที่ 3 มทานทีเหล่าใดเหล่าหนึ่ง คือ คงคา
 ยมุนา อจิรวดี สรรภู และเมหิ มีอยู่ มทานทีทั้งหลายเหล่านั้นย่อมแห่ง ย่อมชอก.

อนึ่ง ในที่นี้พึงเห็นรูปของการอธิบายว่า ข้อความว่า ยกเว้นปัญจมหานทีแล้ว
 ท่านหมายถึงแม่น้ำที่สามารถมองเห็นได้. แม่น้ำแม่ทั้ง 4 สายที่ไหลออกมาจากปากสัตว์
 ทั้งหลายมีปากสี่หะเป็นต้น ก็พึงยกเว้นเหมือนกัน. เพราะแม่น้ำแม่เหล่านั้นพึงกล่าวได้
 ว่าเป็นมทานที. จริงอยู่ แม้ในพระบาลีพึงเห็นว่าแม่น้ำคงคาและอื่น ๆ ท่านก็กล่าว
 ไว้ว่าเป็นมทานทีในลักษณะของแม่น้ำที่มองเห็นได้จริง ๆ เหมือนกัน.

อนึ่ง แม่น้ำทั้งหมดนั้นพึงทราบโดยนัยที่ท่านได้กล่าวไว้แล้วในอรรถกถาทั้งหลาย
 มีอรรถกถาอัญญาตถกนิบาต อังคุตตรนิกายเป็นต้น. จริงดังที่ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถานั้นว่า
 แม่น้ำที่ไหลออกมาจากคานทีศตะวันตก กระทบระตักมิถิสระอโนคาค 3 รอบแล้วก็ไม่เข้า
 ไปใกล้แม่น้ำอีก 3 สาย (แต่) ไหลไปสู่แดนพวกอมมนุษย์ทางป่าหิมพานต์คานตะวันตกที่เคียว
 แล้วลงสู่มหาสมุทร. (89) แม่น้ำที่ไหลออกมาจากทิศตะวันตกและทิศเหนือ ก็กระทำ
 ระตักมิถออย่างนั้นเหมือนกัน แล้วไหลไปสู่แดนของพวกอมมนุษย์ทางป่าหิมพานต์คานตะวันตก
 และคานเหนือแล้วลงสู่มหาสมุทร. แควว่า แม่น้ำที่ไหลออกมาจากปากคานใต้ กระทำ
 ระตักมิถิสระอโนคาคนั้น 3 รอบแล้ว จะไหลไปตามลานหินเป็นทางตรงทิศเหนือ 60
 โยชน์ กระทบภูเขาแล้วพุ่งขึ้นเป็นทอธารน้ำประมาณ 3 คาวุตโดยรอบ เคลื่อนไปใน

อากาศ 60 โยชน์ แล้วตกลงบนแผ่นดินชื่อ คิชคัพพะ. แผ่นดินก็แตกกระจายไปด้วยกำลังของทอธารน้ำ. ๗ ที่นั่นก็เกิดเป็นสระโบกขรณีใหญ่ชื่อคิชคัพพา มีประมาณ 50 โยชน์. แล้วสายน้ำนั้นทำลายฝั่งโบกขรณีไหลเข้าไปสู่แผ่นดินเป็นระยะทาง 60 โยชน์. จากนั้นก็เจาะแผ่นดินที่บึง ไหลไปทางอุโมงค์ 60 โยชน์ กระทบภูเขาที่ขวางอยู่ชื่อ วิชณะ เกิดเป็นธารน้ำ 5 สายคล้ายกับนิ้วมือทั้ง 5 ที่ฝ่ามือแล้วไหลต่อไป.

แม่น้ำ(สายนี้)นั้น ตอนที่กระทำประตักมิณสระอโนคาค 3 รอบแล้วไหลไป ชาวโลกเรียกว่า อารัญญคองคา. ตอนที่ไหลไปตรง 60 โยชน์ทางลานหิน ชาวโลกเรียกว่า กัณคองคา. ตอนที่พุ่งไปทางอากาศ 60 โยชน์ ชาวโลกเรียกว่า อากาศคองคา. ตอนที่ซึ่งอยู่ในช่องว่าง 50 โยชน์ที่แผ่นดินชื่อคิชคัพพะ ชาวโลกเรียกว่า คิชคัพโปกขรณี. ตอนที่ทำลายฝั่ง(โบกขรณี)ไหลเข้าไปสู่แผ่นดินผานไป 60 โยชน์ ชาวโลกเรียกว่า พหคองคา. ตอนที่ไหลไปทางอุโมงค์ 60 โยชน์ ชาวโลกเรียกว่า อุมมคองคา. ส่วนตอนที่กระทบภูเขาที่ขวางอยู่ชื่อวิชณะ เป็นธารน้ำ 5 สายไหลไปแล้วได้แก่มหานทีทั้ง 5 คือ คองคา ขมุนา อจิรวดี สรภู และมเหสี. มหานทีทั้ง 5 สายนี้จึงทราบบว่า ไหลมาจากภูเขาดิมชานต์ ด้วยประการฉะนี้.

ในบรรดาข้อความทั้งหลายเหล่านั้น ข้อความที่ว่า ไม่เข้าไปใกล้แม่น้ำอีก 3 สายนี้ ท่านหมายถึงสถานที่อื่นเป็นส่วนอื่นจากสถานที่ที่กระทำประตักมิณ. เพราะแม่น้ำสายนี้ต่อนั้นไปแล้วก็กลายเป็นแม่น้ำต่างหาก แยกจากแม่น้ำเหล่านั้น แล้วไหลลงสู่มหาสมุทร. (90) เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวคำว่า ทางป่าหิมพานต์ค้ำตะวันออกที่เดียว เป็นต้น. จริงอยู่ความหมายนี้ ในคำว่ากระทำประตักมิณแล้ว(ปทกขิณ กถวา) นี้ บัณฑิตย่อมรู้ได้ด้วยลักษณะของการวางบุพพกาล. ก็ชื่อว่าแม่น้ำสายนี้พึงเป็นแม่น้ำที่ไม่ไหลปนกับแม่น้ำเหล่านั้นแม้ตรงสถานที่ที่กระทำประตักมิณไซ้ ก็ควรกล่าวว่า กระทำประตักมิณอยู่(ปทกขิณ กโรนตี)ในตอนนั้น. แต่คำนี้ท่านไม่ได้กล่าวไว้. ส่วนอาจารย์ในบัดนี้พากันกล่าวว่า แม่น้ำสายนี้ไม่ไหลปนกับแม่น้ำเหล่านั้น แม้ตรงสถานที่ที่กระทำประตักมิณนั้น. ข้อความนั้นพึงพิจารณาให้ดี.

นอกจากม่านที่ 5 สายและแม่น้ำที่ไหลออกมาจากปากสัตว์ทั้งหลายมีปากดีหะ
เป็นต้น 4 สายแล้ว ซึ่งทราบว่าแม่น้ำที่ไหลเรียกว่า กุณที ด้วยประการฉะนี้. อีก
อย่างหนึ่ง แม่น้ำ 500 สายมีแม่น้ำที่ไหลอยู่บนยอดเขาสุทัสสนะเป็นต้น มีอยู่ในป่าหิมพานต์
เพราะมีข้อความที่ท่านกล่าวไว้ว่า

ธวัจจิตรด้วยแม่น้ำ 500 สายที่ไหลอยู่โดยรอบ.

ในบรรดาแม่น้ำทั้งหลายเหล่านั้น แม่น้ำสายโคใหญ่ แม่น้ำสายนั้นจึงเห็นว่าเป็นม่านที่
แม่น้ำสายโคเล็ก แม่น้ำสายนั้นจึงเห็นว่าเป็นกุณที. แม่น้ำทั้งหลายเป็นต้นว่า เนรัญจรา
คโปทา นัมมทา และจันทภาคา ก็ได้ชื่อว่ากุณที. ในบรรดาแม่น้ำเหล่านั้น แม่น้ำ 3
สายมีเนรัญจราเป็นต้น มีที่มาในหลักฐานต่อไปนี้คือ -ในพระบาลีอุทานว่า สมัยหนึ่ง
พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ ณ ตำบลอุรุเวลาใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญจรา. -ในพระบาลี
จตุตตปาราชิกว่า กุกรภิกษุทั้งหลาย แม่น้ำคโปทานี้ไหลไปในสระโค สระนั้นมีน้ำใส มี
น้ำเย็น มีน้ำสะอาด มีน้ำขาว มีทำนน้ำทิ้งคางม เป็นที่น้ำร้อนรมย์ มีปลาและเต่ามาก มี
ดอกบัวหลวงชานอกแหวนงอบานอยู่. กุกรภิกษุทั้งหลาย อีกอย่างหนึ่ง แม่น้ำคโปทานี้
ไหลมาในระหว่างม่านรถทั้ง 2 ด้วยเหตุนี้ แม่น้ำคโปทานี้จึงถูกคัมแล้วไหลไป.
-ในอรรถกถาปุณโณวาทสูตร ในอุปัฏฐกถามว่า แม่น้ำชื่อนัมมทามีอยู่. พระผู้มีพระ
ภาคเจ้าได้เสด็จไปสู่ฝั่งแม่น้ำนั้น. พญานาคราชชื่อนัมมทา ได้ถวายการต้อนรับพระ
ศาสดาแล้วได้เชิญเชิญให้เสด็จสู่ภาคทิภก ได้กระทำสักการะแก่รัตนะทั้ง 3. (91)
บรรดาแม่น้ำทั้ง 3 สายแม่น้ำนั้น แม่น้ำเนรัญจราปรากฏโดยชื่ออย่างสามัญในที่บางแห่งก็มี.
จริงอย่างนั้น ในอริยปริเยสนสูตรพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ณ ที่นั้น เราได้เห็นภูมิภาค
อันน้ำร้อนรมย์และป่าหิมพานต์ซึ่งความเลื่อมใส และแม่น้ำที่ไหลเอื่อย มีสีขาวย มีทำนน้ำที่
คางม เป็นที่น้ำร้อนรมย์. อนึ่ง ในอรรถกถาของอริยปริเยสนสูตรนั้นท่านกล่าวไว้ว่า
ข้อความว่าและแม่น้ำที่ไหลเอื่อย หมายถึง ได้เห็นแม่น้ำที่กำลังไหล ได้แก่มแม่น้ำเนรัญจรา
ซึ่งมีน้ำเย็นปราศจากมลทินเหมือนแห่งแก้วมณี.

ส่วนแม่น้ำจันทภาคามีกล่าวในอรรถกถาบทปินสูตร ในเอกนิบาต อังคุตตร-
 นิกายนิทานวัตถุ. จริงอยู่ ในอรรถกถานั้นท่านกล่าวความหมายนี้ไว้ว่า แม่น้ำสายแรก
 ชื่อคงคา. สายที่ 2 กว้างครึ่งโยชน์ ไม่ปรากฏชื่อ. สายที่ 3 ชื่อจันทภาค.
 พระเจ้ามหากัปปินะมีอำมาตย์ 1,000 นายเป็นบริวารเสด็จผ่านแม่น้ำ 3 สายนั้นด้วยลัจ-
 ภิริยาเพียงข้อเดียวเท่านั้น. ส่วนในอรรถกถาบทปินวัตถุ ในธรรมบทท่านกล่าวข้อ
 ความนี้ว่า แม่น้ำสายแรกลึก 1 คาวุต กว้าง 2 คาวุต ชื่ออมรวัจฉา. สายที่ 2 ลึกและ
 กว้างครึ่งโยชน์ ชื่อเนลวาหะ. สายที่ 3 ลึกและกว้าง 1 โยชน์ ชื่อจันทภาค. ณ
 แม่น้ำทั้ง 3 สายนั้น สายแรกพระเจ้ามหากัปปินะเสด็จผ่านไปโดยยพทุชานุสสติ.
 สายที่ 2 ด้วยธรรมานุสสติ. สายที่ 3 ด้วยสังฆานุสสติ.

(92) ส่วนความหมายของศัพท์มีเนรัญชราเป็นต้น ฟังทราบโดยนัยที่ท่านกล่าว
 ไว้แล้วในที่นั้น ๆ. อนึ่งในฎีกาของปาดาลวัตถุท่านกล่าวไว้ว่า ที่ได้ชื่อเนรัญชรา
 เพราะวิเคราะห์ว่าน้ำของชลาลัยนั้นปราศจากโทษ. อีกประการหนึ่ง คนตรีวิเศษได้
 ชื่อว่าเนรัญชรา แม่น้ำนี้ได้ชื่อเนรัญชราเพราะมีเสียงเสมอด้วยคนตรีวิเศษนั้น. อรรถกถา
 อูทานว่า เมื่อควรกล่าววเนลัญชลาลัย ท่านกล่าวเป็น เนรัญชราย เพราะอาเทศ อักษร
 ล เป็นอักษร ร หมายความว่า มีน้ำปราศจากโทษคือเปือกตม สหาย และแทนเป็นต้น.
 อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ในที่ควรกล่าววเนลัญชลาลัย ท่านกล่าววเนรัญชราย ก็มี.
 ฟังทราบว่า เป็นชื่อของแม่น้ำสายนี้เหมือนกัน. ในฎีกาพระวินัยมหาวัตถุก็กล่าวอย่างนั้น.

ฎีกาจตุตถปาราชิกว่า ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคำว่าตโปทา ก็ช่วยให้เป็นชื่อ
 อันคล้อยตามความหมายว่า น้ำของแม่น้ำสายนี้ชื่อตปะ เพราะถูกเผาด้วยความร้อน.
 อรรถกถาเทวตาสัตตัตถว่า ตั้งใจสดับมา ภายใต้ภูเขาเวภาระมีนาคพิภพมีบริเวณ 500
 โยชน์ของพวกนาคพวกที่อยู่ที่ดิน ประกอบด้วยพื้นล้วนแล้วไปด้วยแกมดินและสวนและอุทยาน
 อันเป็นที่นารีนรมย์เช่นเดียวกับเทวโลก. พวกนาคในนาคพิภพนั้น มีหัวน้ำใหญ่ไว้ใน
 ที่สำหรับเล่น. แม่น้ำชื่อตโปทาไหลจากที่สำหรับเล่นของพวกนาคนั้นแล้วจึงถูกต้มเป็น
 น้ำร้อน. ก็เพราะเหตุไรแม่น้ำนี้จึงร้อนดังนั้น. ตั้งใจสดับมา ล้อมรอบกรุงราชคฤห์

มีมหาเปตโลก แม่น้ำก็ไปทาน้ำไหลมาทางระหว่างมหาโลหภูมิรททั้ง 2 ข้างในมหาเปต-
โลกนั้น เพราะเหตุนี้จึงถูกคัมแล้วไหลไป. ในอรรถกถาจุดอุปมาอาราชิกก็กล่าวเช่นนี้.

(93) ฎีกาปาตลวักควา (แม่น้ำ) ชื่อ นิมมทา เพราะวิเคราะห์ว่า ให้นิมมะ
คือ ความสุข. (แม่น้ำ) ชื่อ จันทกาคา เพราะวิเคราะห์ว่า เกิดจากภูเขาสูงหนึ่ง
ชื่อว่า จันทกาคะ. แม่น้ำในปาตลวักควานี้กล่าวถึงกุนนทีและมหานทีไว้โดยสรุป ตามชื่อ
ที่ปรากฏอย่างนี้ว่า

แม่น้ำทั้ง 5 สาย คือ คงคา อจิรวดี ยมนา สรรภู
และมที เป็นมหานที (ส่วน) จันทกาคา สรัสวดี
เนรัญชรา กาเวรี และนิมมทาเป็นต้น (เป็นกุนนที)

และกล่าวถึงแม่น้ำที่เป็นเอกเทศ (แม่น้ำเฉพาะท้องถิ่นหนึ่ง).

บรรดาแม่น้ำเหล่านั้น แม่น้ำ 2 สาย คือ สรัสวดี และกาเวรี เป็นแม่น้ำพิเศษ.
ส่วนแม่น้ำนอกจากนั้นท่านกล่าวไว้ก่อนแล้ว. อนึ่ง ในฎีกาของปาตลวักควานั้นท่านกล่าว
ไว้ว่า คำว่า สรัสวดี มี สรศัพท์เป็นมตัง ลง วันตุปัจจัย ลง ส อาคมโนทามกลาง
แปลว่า แม่น้ำเป็นต้น. ค้วยสุตตรา วนตุรตุราทิสเย.. ขรรมาตีมี่แม่น้ำเป็นต้น
ชื่อกาเวรี เพราะวิเคราะห์ว่า กระแสที่ไหลไป (เวร) ของแม่น้ำนั้นชื่อว่า เลวร้าย เพราะ
เหตุที่เป็นที่ชุ่มทับถม (ยั้ง) โดยรับเอาสิ่งต่าง ๆ ไว้. ค้วยอาทิสัพท ทานรวมเอา
ประเภทของแม่น้ำเป็นอันมาก มีสรวาดี เวตตวดี กัณฑที และโกสิเกีเป็นต้น. แม่น้ำ
ทั้งหลายที่ท่านกล่าวไว้ในที่นั้น ๆ มีอาทิอย่างนี้ว่า. คยานที ถูกกุกุฎานที โคชวารินที ก็พึงเห็น
ว่า ท่านรวมไว้แล้วค้วยอาทิสัพท ในคำว่า อาทิกาเนกา. บรรดาแม่น้ำเหล่านั้น
คยานทีมีกล่าวถึงในคานีว่า ทิคยาสี่สะ. เพราะเหตุนี้ในอรรถกถาสหายุคนี้วัดคตตาม
จึงได้กล่าวไว้ว่า คำว่า ทิคยาสี่สะ ความว่า จริงทีเดียว สระโบกขรณีสี่สระหนึ่งชื่อคยา
ทั้งแม่น้ำสายหนึ่งชื่อคยากีมีอยู่ในที่ไม่ไกลจากหมู่บ้านคยา. แม่น้ำบนของกอนหิน

ที่มีรูปร่างเหมือนกระพองช่างก็มีชื่อว่าคยาสี่สะ. อนึ่ง ในฎีกาของสหายนวคคณั้นท่านก็กล่าวไว้ว่า หมูบ้านชื่อคยา เพราะอยู่ในที่ไม่ไกลจากแม่น้ำชื่อว่าคยา. ในคัมภีร์พระวินัยมหาวัคคก็กล่าวอย่างนั้น. (94) ส่วนกุกกุฎานที มีพบในประโยคนี้ว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ กุกกุฎานทีอยู่ในที่ไม่ไกล มีน้ำใส. ส่วนโคธาวรีนที มีพบในประโยคนี้ว่า พราหมณ์ชื่อโคธาวรี เมื่อตรวจดูสถานที่อันผาสุก หลีกไปจากมัจฉิมประเทศแล้วสร้างที่อยู่ของตน ณ ห่องคองแห่งแม่น้ำโคธาวรี ในระหว่างพรมแดนของพระเจ้าอัสสะกะและพระเจ้าจูหกะ. แม่น้ำยอนมี 2 อย่าง คือ กุนนทีและมหานครนที กวบประการดังนี้.

แต่ชื่อของแม่น้ำมี 6 ชื่อ ท่านกล่าวไว้ในปาตาลวัคคอย่างนี้ว่า

สวันตี นินนคา สินธุ สริตา อาปกา และนที.

เรื่องแม่น้ำ จบ.

(เรื่องชลาสัยมีโบกขรณีเป็นต้น)

พึงเห็นชลาสัยพิเศษ 20 อย่างแม่เหล่านี้ คือ

โบกขรณี ปานกุปะ นิปานะ เทวชาตะ กันทรา
ปพระ ฉาชา กุสุพะกะ มหาสุพะกะ สุมกะ กุสุมกะ
มหาสุมกะ โสพะกะ โสสมกะ นรกะ ปปาตะ
นิชณะ โสณเที วาริมัคคะ และจันทนิกา.

(95)บรรดาชลาสัยพิเศษเหล่านั้น สระบัวมีสี่คานเท่ากันชาวโลกเรียกว่า ชาตะ ก็มีนั้นเรียกว่าโบกขรณี. จริงอยู่ ชลาสัยพิเศษนี้เรียกว่าโบกขรณี เพราะมีความหมายว่า นำมาด้วยโบกขระเป็นต้น. เพราะเหตุนั้นในฎีกาสักกกัณฑ์ท่านจึงกล่าวไว้ว่า คอกบัวและน้ำเรียกว่า โบกขระ. ศัพท์ว่าโบกขรณี มีวิเคราะหว่า ชลาสัยโค่นำศัพท์ทั้งหลาย

มาสู่ต้นด้วยคอกบัวและน้ำเหล่านั้น ชลาสัยนั้นชื่อว่า โบกขรณี. อีกนัยหนึ่ง เรียกว่า โบกขรี เพราะประกอบด้วยโบกขระ คือ น้ำอันบริสุทธิ์ทั้งงาม. โบกขรีนั้นแล เป็น โบกขรณี. ในฎีกาของปราชญ์ท่านกล่าวไว้ว่า โบกขระ คือ น้ำ ลง ยุ บัจจัย ประกอบเข้ากับโบกขระนั้น. แลแล้วแปลง ยุ เป็น อน. แปลว่า แม่น้ำเป็นต้น. สำเร็จรูปเป็น โบกขรณี.

ส่วนศัพท์ว่าโบกขรณี ย่อมเป็นไปได้ในความหมายว่า สระโบกขรณีดีเลิศมจจุรัส
ตั้งข้อความในประโยคนี้นี้ว่า

ณ ที่ไม่ไกลของอาศรมนั้นมีสระโบกขรณี(ตั้งอยู่)
ในภูมิภาคอันยังใจให้รื่นรมย์

ส่วนความหมายว่าสระ ตั้งข้อความในประโยคนี้นี้ว่า

ครั้งนั้น ในสระโบกขรณีนั้น มีสัตว์ที่ท่องเที่ยวไป
ในน้ำเป็นอันมาก.

เพราะเหตุนั้นในอรรถกถาท่านจึงกล่าวไว้ว่า ท่านอาจารย์กล่าวถึงสระนั้นว่าโบกขรณี
ในคำว่า อตสฺสา โปกฺขรณียา นี้ เพราะเป็นเช่นเดียวกับโบกขรณี. ความหมายว่า
แม่น้ำเฉพาะท้องถิ่น มีในพิพพบุตตรชาดก ทุกนิบาต ตั้งข้อความในประโยคนี้นี้ว่า

ณ ที่รายไกลภูเขาน้ำรื่นรมย์ เกิดมีสระโบกขรณี
อันสวยงาม.

เพราะเหตุนั้นในอรรถกถาท่านจึงกล่าวไว้ว่า ข้อความว่า เกิดมีสระโบกขรณีอันสวยงาม
หมายถึง สระโบกขรณีที่มีน้ำเย็น คือ มีน้ำอรอย บังเกิดแล้ว. อีกอย่างหนึ่ง แม่น้ำ
ก็ชื่อว่าโบกขรณีเหมือนกัน เพราะสมบูรณ์ด้วยโบกขระ(คอกบัวและน้ำ).

(96) คำว่า ปานกุปะ หมายถึง บ่อน้ำ. แม้คำว่า อันชฺช ก็เป็นชื่อของบ่อน้ำ
นั้น. คำว่า นิปานะ หมายถึง ห้วงน้ำที่ขมมาเรื่อย ๆ (น้ำขม) ที่เป็นชลาสัยอัน

ประทับด้วยเงื่อมเขาเป็นต้น(เป็นสถานที่)เพื่อเลี้ยงสัตว์. คำว่า เทวชาตะ หมายถึง
สถานที่อันฝน คือ เมฆ ชุก คือ เขาแล้ว. แม้คำว่า อาชาตะ ก็เป็นชื่อของเทวชาตะ
นั้น ศัพท์ทั้ง 3 นี้ มีมาแล้วในปาดาลวักค์. ส่วนคำว่า กัณฑราเป็นต้น จึงทราบ
ตามนัยอันท่านกล่าวแล้วในที่นั้น ๆ.

เป็นความจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในนิทานวักค์ว่า อุกฤษฏ์ทั้งหลาย
เมื่อฝนเมื่อก็ใหญ่ตกอยู่ที่เบื้องบนของภูเขา น้ำไหลไปตามที่ลุ่ม ย่อมยังชอกเขา ห้วย ละหาน
ให้เต็ม. ชอกเขา ห้วย ละหานที่เต็ม ย่อมยังบ่อน้อยให้เต็ม. บ่อน้อยที่เต็ม
ย่อมยังบ่อใหญ่ให้เต็ม. บ่อใหญ่ที่เต็ม ย่อมยังกุนนทีให้เต็ม. กุนนทีที่เต็ม ย่อมยัง
มหานทีให้เต็ม. มหานทีที่เต็ม ย่อมยังสาครคือมหาสมุทรให้เต็ม แม้ฉันใด. ใน
ตีกนิบาต อังคุตตรนิกายก็กล่าวอย่างนั้น.

อรรถกถานิทานวักค์ และตีกนิบาต อังคุตตรนิกายว่า ที่ชื่อว่า กัณฑรา ในข้อ
ความว่า ปพฺพตฺถนุทฺรปฺทฺรสาขานี้ หมายถึง ส่วนของภูเขาที่ถูกน้ำอันใดชื่อว่า กะ เขา
แล้ว คือ ถูกทำลายแล้ว. ซึ่งจะเรียกว่า นิติมพะ ก็ได้ นิญฺชชะ ก็ได้. ที่ชื่อว่า
ปฺทฺระ หมายถึง พื้นดินที่เมื่อฝนไม่ตกตลอด 8 เดือนแล้วจะแตกกระแทง. อรรถกถานาฬ-
กฺสูทฺรว่า คำว่า ปทเรสุ หมายถึง ในชอกทั้งหลาย. (97)อรรถกถานิทานวักค์ว่า คำว่า
สาขานี้ หมายถึงเหมืองเล็ก ๆ ที่ชักน้ำไปสู่บ่อน้อย ๆ. คำว่า กุสุพฺภา หมายถึง บ่อ
เล็ก ๆ. คำว่า มหาสุพฺภา หมายถึง บ่อใหญ่ ๆ. อรรถกถานาฬกฺสูทฺรว่า ข้อที่ว่า
ทฺว่าไมบ่อน้อย ๆ เปล่งเสียงไหลไป มหานทีไหลไปเจียบ ๆ อธิบายว่า บ่อน้อย ๆ คือ
กุนนทีแม้ทั้งหมดมีห้วยเป็นต้น ต่างกับชลาลัยอื่น เปล่งเสียงอยู่ คือ กระทบเสียงอยู่
มี น้ำไหลไป. ส่วนมหานทีมีคงคาเป็นต้น ต่างกับชลาลัยอื่น ไหลไปเจียบ ๆ.
คัมภีร์สัททนีติว่า คำว่า สุมฺภะ หมายถึง บ่อ. เช่นข้อความว่า ท่านจงชุกลงไปบ่อ
เป็นตัวอย่างในคำว่าสุมฺภะนี้. คำว่า กุสุมฺภะ หมายถึง บ่อเล็ก ๆ. ดังข้อความ
ว่า ชอกเขา ห้วย ละหานที่เต็ม ย่อมยังบ่อเล็ก ๆ ให้เต็ม เป็นตัวอย่างในคำว่ากุสุมฺภะนี้.
ฎีกาตีกนิบาต อังคุตตรนิกายว่า บ่อน้อย ๆ ชื่อกุสุมฺภะ. เพราะเอา โอ เป็น อุ

น้ำไหลมาแล้วจากประเทศที่ค่อนข้างบน ข้อมหุคอยู่ และข้อมไหลไปในซาลาลัยโค
 ซาลาลัยเหล่านั้น ชื่อว่า กุสุมกะ หมายถึง บ่อเล็ก ๆ. อรรถกถาติกนิบาต
 อังคุตตรนิกายว่า คำว่า กุสุมกะ หมายถึง บ่อเล็ก ๆ. คำว่า มหากุสุมกะ หมายถึง
 บ่อใหญ่. อรรถกถาฉกนิบาต อังคุตตรนิกายว่า ในข้อความว่า โสพกะปปาตะ
 จันทิกะ และโอทีกัดละ นั้น ที่เรียกว่า โสพกะ หมายถึง คลังชั้นคิง. อรรถกถา
 สัพพาสวสูตร ในมูลมังคาสกัถกล่าวอย่างนั้น. อรรถกถาอังคุลิมาลัตเถรคาถาว่า
 ในข้อความว่า โสพเก ปปาเต นรเก อนุชการี นั้น อธิบายว่า โสพเก หมายถึง ใน
 คลังชั้นโคจรอบ. ฎีกาสุขปารกชาดกกว่า คำว่า โสพกะ มีวิเคราะหว่า ชนทั้งหลาย
 ข้อมจมในที่นั้น. (98) หมายถึง ของ. โสพกะ เป็นซาลาลัยพิเศษ. อรรถกถา
 ฎีกาทศชาดกกว่า คำว่า โสพเกสุ หมายถึง ในสระโบกขรณีทั้งหลาย. อรรถกถานาฬ-
 สุทรวา คำว่า โสพเกสุ หมายถึง ในเหมืองทั้งหลาย. อรรถกถาศตยปาราชิกว่า
 ในข้อความว่า โสพเก วา นรเก วา ปปาเต วา นั้น ที่ชื่อว่า โสพกะ หมายถึง
 คลังชั้นโคจรอบ คือ บ่อที่ลึก. ที่ชื่อว่า นรกะ หมายถึง ซอกใหญ่ที่แม่โขงข้างก็ตก
 ลงไปได้ แม้วอกใจก็แอบตั้งของสมอยู่ได้ เพราะพื้นดินที่แยกออกในที่นั้น ๆ เกิดเองที่
 เคียว. อรรถกถาอังคุลิมาลัตเถรคาถาว่า คำว่า นรเก หมายถึง ของที่แยกออกแล้ว
 ในแผ่นดิน. อรรถกถาศตยปาราชิกว่า คำว่า ปปาเต หมายถึง ในสถานที่ชั้นค้ำเคียว
 ในระหว่างภูเขาหรือในระหว่างบก. ก็ความหมายนี้ที่ว่า คำว่า ปปาตะ หมายถึง
 คลังชั้นค้ำเคียว ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาสัพพาสวสูตร ฉกนิบาต อังคุตตรนิกาย
 และอรรถกถาอังคุลิมาลัตเถรคาถา. ส่วนในเสลวักคทานกล่าวไว้ว่า ก็ ปปาตะ หิง
 เป็นเหว. และในฎีกาของเสลวักคั้นท่านกล่าวไว้ว่า ชื่อทั้ง 2 เป็นชื่อของสถานที่
 เป็นช่องตกลงไปได้ของสถานที่ทั้งหลายมีภูเขาเป็นต้น. ชื่อทั้ง 12 ชื่อนี้มีมาแล้วใน
 คัมภีร์ทั้งหลายมีคัมภีร์นิทานวัคค์เป็นต้น.

(99) คำว่า นิชณะ หมายถึง ของอันเป็นที่ไหลออกไปของน้ำ. แต่ในเสลวักค
 ท่านกล่าว นิชณะศัพท์ เป็นภาษสาขณะว่า การไหลของน้ำ ชื่อ นิชณะ. และในฎีกาของ
 เสลวักคั้นท่านกล่าวไว้ว่า การไหล คือ การหลั่งออกของอัมพุ คือ น้ำในที่ที่มีแผ่นดินเป็นต้น
 ในภูเขา ชื่อ นิชณะ. การไหลออก คือ การหลั่งออก. อาเทท ส เป็น ชุฬ .

อาเทศเป็นพญชชนะ 2 ตัวมีรูปไม่เสมอกัน. หรือเป็นชุดโร ก็มี. คำว่า โสณติ คือตระพังหิน. แม้ในเสดวักคทานักกล่าวไว้ว่า ตะระพังหิน ชื่อ โสณติ. คำว่า วาริมัคคะ คือ ทางของน้ำ ที่เรียกกันว่า ปนาพี. คำว่า จันพนิกา คือ บ่อน้ำคร่า ที่เรียกกันว่า ชัมพาพี ก็มี. เพราะเหตุนั้นในปาทาลวักคทานักจึงกล่าวไว้ว่า

วาริมัคคะ ปนาพี เป็นปูสิงคและอิติสิงค ส่วน
จันพนิกา ชัมพาพี และโอพิคัลละ หมายถึง บ่อ
ที่อยู่ไกลประทุมบ้าน.

อนึ่ง ในฎีกาของปาทาลวักคทานักกล่าวไว้ว่า 2 ชื่อแรก หมายถึง ทางน้ำไกลสถานที่ มีเทวดาสัยเป็นต้น. 3 ชื่อหลัง หมายถึง บ่อที่เต็มไปด้วยฝุ่นทั้งไม่สะอาดทั้งเน่า ไกล ประทุมบ้าน. แต่เพราะท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาของฉกนิบาต อังคุตตรนิกาย และ อรรถกถาสัททสาสุตตรว่า คำว่า จันพนิกา หมายถึง สถานที่เป็นที่ทิ้งสิ่งสกปรกมีน้ำที่เหลือ เคนและรกเป็นต้น. คำว่า โอพิคัลละ หมายถึง ช่องที่ไหลไปของสิ่งสกปรกผสมกับ เบือกคม เป็นต้นเหล่านั้นนั่นแหละ. (100) ของนั้นเต็มแประด้วยสิ่งไม่สะอาดประมาณ เพียงเข่าก็มี ชื่อทั้ง 2 คือ จันพนิกา และโอพิคัลละ จึงควรเห็นว่า เป็นคำบอกความ ต่าง ๆ.

เรื่องชลาสัยมีโบกขรณีเป็นต้น จบ.

กัมพที 3 ชื่อว่า การชี้แจงเรื่องชลาสัย ในคัมภีร์จักกวาทีปนี จบลงด้วยประการฉะนี้.